

**T.C.
AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İNGİLTERE-İRAN İLİŞKİLERİNDE PETROL: 1901-1954

Ertaç EVRAN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**KIRŞEHİR
AĞUSTOS 2013**

**T.C.
AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İNGİLTERE-İRAN İLİŞKİLERİNDE PETROL: 1901-1954

OIL IN ANGLO-IRANIAN RELATIONS: 1901-1954

Ertaç EVRAN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**Danışman
Yard. Doç. Dr. Serhat ERKMEN**

**KIRŞEHİR
AĞUSTOS 2013**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan(İmza)
Yard. Doç. Dr. Ertuğrul GÜREŞÇİ

Üye.....(İmza)
Yard. Doç. Dr. Serhat ERKMEN

Üye.....(İmza)
Yard. Doç. Dr. Mustafa KOCAOĞLU

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../20..

Doç. Dr. Şahmurat ARIK
Enstitü Müdürü

ÖZET

Bu tez, dönemin hegemon gücü İngiltere ile üçüncü dünya ülkesi varsayılan İran arasında, zengin petrol kaynaklarının varlığı ile oluşan ilişkilerin seyrini, ekonomik ve politik niteliğini, tarihsel süreçte incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca ikili ilişkilerde petrolün varlığı ile beraber, petrol arz güvenliği stratejilerinin dünyadaki ilk örneklerini teşkil eden, İngiltere'nin İran'a karşı yürüttüğü, dış politikasını da ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu minvalde hazırlanan çalışma, 1901–1954 yılları arasında, İngiltere ile İran ilişkilerinde petrolün belirleyici rolünü kapsamaktadır. Özellikle 1901'de bir İngiliz girişimciye verilen Petrol İmtiyazının adından, İran'da 1908 yılında ticari değerde petrolün bulunmasıyla beraber, ikili ilişkilerin kazandığı stratejik niteliğe yer verilmektedir. Bu dönemde ayrıca, Rusya ile İngiltere'nin İran petrolü üzerindeki mücadelesi ve İran'da faaliyet gösteren İngiliz Petrol Şirketinin sömürü düzeni, Dr. Musaddık ve onun dava arkadaşlarının etkisiyle, 1951 yılında İran petrolünün millîleştirilmesi kararına yol açması da çalışmada yer almaktadır. Akabinde Millîleştirme kararını alanların, ABD ve İngiltere'nin tertibi bir darbeyle yönetimden uzaklaştırılması, uluslararası petrol kartellerince oluşturulan konsorsiyumun kurulması ortaya konmuştur. Son olarak, konunun bütünlüğü açısından, ikili ilişkilerin 1954 sonrası dönemine kısaca değinilmiştir. Sonuç itibarıyla, 1901-1954 yılları arasında İngiltere İran ilişkilerinde stratejik bir meta olarak görülen petrolün - bugünkü ikili ilişkilerde ve uluslararası yapıda olduğu gibi- hem bir ekonomik “amaç” hem de politik bir “araç” olarak kullanılması ortaya konmuştur.

Tez, İngiltere İnan ilişkilerinin seyrini, her ne kadar petrolün varlığı üzerinden açıklamakta ise de, ilişkilerin tarihsel, ekonomik ve politik boyutunu içine alan ilk kapsamlı çalışma özelliği de taşımaktadır. Nitekim çalışma konusunun güncelliği, günümüz uluslararası ilişkilerindeki enerji ve güvenlik sorunlarına benzerliği ve bu sorunlara çözüm olarak görülen, ulusal yada uluslararası politikalara paralelliği nedeniyle de ayrıca önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Petrol, İngiltere-İnan İlişkileri, İngiliz-İnan Petrol Şirketi, Petrolün Millileştirilmesi, Ajax Operasyonu*

ABSTRACT

This thesis aims to analyze the politico-economic characteristics of the relations between the United Kingdom, the hegemonic power of that time, and Iran, which was ranked as a Third World country, in a historical context. Besides, it is aimed to shed light on the foreign policy of the United Kingdom towards Iran, which sets an early strategical example for the security of oil supply in the world, as the bilateral relations were dominated by the existence of rich oil reserves in Iran.

Within this direction, our study focuses on the determinative role of oil in the United Kingdom-Iran relations between 1901 and 1954. It is highlighted that how the bilateral relations took on a strategical dimension particularly after an oil concession was granted to a British entrepreneur in 1901 and the oil of commercial value was found in Iran in 1908. In addition, the thesis accounts for the scramble between Russia and the United Kingdom for Iranian oil, the exploitative system of the British Petroleum Company operating in Iran in that period, and the nationalization of Iranian oil in 1951 by Dr. Musaddiq and his comrades. It is alleged that the decision-makers of this nationalization were overthrown by a coup d'état orchestrated by the United States and the United Kingdom, and a consortium was established by the international oil cartel. In terms of providing the contextual integrity, we needed to touch briefly on the post-1954 period of the relations. As a consequence, we hypothesize that as a strategic commodity in the United Kingdom-Iran relations, just as in the current bilateral relations and the international structure, oil became determinant both as an economical “goal” and a political “tool” between 1901 and 1954.

Although the thesis addresses the course of the United Kingdom-Iran relations over the issue of oil, it also discusses the historical, economical and political dimensions of the bilateral relations. The thesis is significant in terms of having a relevant actuality and drawing an analogy to the current energy and security problems in international relations and its parallelism with national and international policies towards solving those problems.

Keywords: *Oil, United Kingdom-Iran Relations, Anglo-Iranian Oil Company, Nationalization of Oil, Operation Ajax*

TEŞEKKÜR

Bu teze baŐlamama vesile olan, Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN ve Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN'e, tezin hazırlanıŐı sırasında yardımlarını esirgemeyen başta Doç. Dr. YaŐar ÖZÜÇETİN ile kıymetli dostlarım Okutman Mürsel Bayram, Okutman Osman KABADAYI, Öğr. Gör. Sami BUHUR ve tez danıŐmanım Yard. Doç. Dr. Serhat ERKMEN'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
TEŞEKKÜR	V
İÇİNDEKİLER	VI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN-İNGİLTERE İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

1.1. İRAN-İNGİLTERE İLİŞKİLERİNİN TEMELLERİ (1763-1901).....	7
1.1.1. İlk Resmî Temaslar	7
1.1.2. İlk Maden Arama İmtiyazı (1872)	9
1.1.3. İkinci Maden Arama İmtiyazı (1889).....	11
1.2. İLK PETROL ARAMA VE ÇIKARMA İMTİYAZI (1901).....	13
1.2.1. D’Arcy’nin Mali Sıkıntıları.....	17
1.2.2. İran’da İngiliz-Rus İşgali ve Petrol	18
1.3. İRAN’DA PETROL PATLAMASI (1908)	20
1.3.1. Anglo-Persian Oil Company’nin (APOC) Kurulması.....	21
1.3.2. Petrol Boru Hattı ve Abadan’da İlk Petrol Rafinerisi	23
1.3.3. İngiltere -APOC Ortaklığı (1914)	24
1.3.4. Birinci Dünya Savaşı, Petrol ve İngiliz Ordusu	25
1.4. İNGİLİZ-İRAN ANTLAŞMASI (1919).....	26
1.5. İRAN’A İNGİLİZ DESTEKLİ İLK ASKERİ DARBE	30
1.6. PETROL İMTİYAZI İLE İLGİLİ ANLAŞMAZLIKLAR DÖNEMİ	32
1.6.1. Petrol İmtiyazının İptal Edilmesi (1931).....	32
1.6.2. Baskılar ve 1933 Ek Anlaşması	33
1.6.3. İkinci Dünya Savaşı ve İran Petrolü.....	35
1.6.4. Rusların “Pozitif Denge” Talepleri ve Karşı Tepkiler	37
1.6.5. 1933 Anlaşmasına Ek Anlaşma Görüşmeleri (1949).....	41

İKİNCİ BÖLÜM

1950-1954 DÖNEMİ VE PETROL

2.1. MİLLİLEŞTİRME SÜRECİNDE İRAN'IN İÇ POLİTİK YAPISI	46
2.1.1. TUDEH'in Kuruluşu (1941)	46
2.1.2. Dr. Musaddık ve Ulusal Cephe	48
2.1.3. Musaddık ve Petrol Komitesi.....	50
2.2. İRAN PETROL ENDÜSTRİSİNİN MİLLİLEŞTİRMESİ (1951).....	55
2.3. MİLLİLEŞTİRME SÜRECİNDE İNGİLTERE'NİN DURUMU	62
2.4. AJAX OPERASYONU	66
2.4.1. İngiltere'nin Krize Çözüm Arayışları	66
2.4.2. İngiltere'nin ABD'yi İkna Çabası	69
2.4.3. Operasyon Kararı ve Musaddık'ın Devrilmesi	70
2.5. ÇOKULUSLU DÖNEM: PETROL KONSORSİYUMU	72
2.5.1. ABD'de İkilem: Kartellere Karşı Anti-Tröst Davası	72
2.5.2. Petrol Konsorsiyumu Anlaşması.....	73
2.6. KONSORSİYUMDAN SONRAKİ İLİŞKİLERE KISA BAKIŞ	77
2.6.1. Konsorsiyum'dan İslam Devrimi'ne	77
2.6.2. İran İslam Devrimi ve Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi	80
2.6.3. 11 Eylül Sonrası Dönem ve İlişkilerde Geline Son Durum	81
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	86
ÖZGEÇMİŞ.....	96
Ek-1 İran'da Petrol Patlamasını Bildiren Telgraf	97
Ek-2 İran Petrolüne İlişkin İngiliz Dışişleri Bakanlığı Mektubu	98

GİRİŞ

Petrol, birey ve devlet hayatında etkili olan en önemli ekonomik metalden biri olagelmıştır. Petrolün bu önemi aslında, doğrudan ya da dolaylı olarak insan hayatının her alanında kullanılabileceğinin farkına varılmasıyla başlamıştır. Özellikle ülkelerin savunma sanayilerinin hammaddesi olarak, günümüzde ulusal güvenlik stratejilerinin de bir parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla petrol, uluslararası ilişkilere damgasını vurduğu 20. yüzyılda olduğu gibi, günümüzde de stratejik önemini korumaktadır.

İlk kez 1859 yılında ABD'nin Titusville bölgesinde ticaret amaçlı çıkarılmaya başlanan petrol, daha sonra sırasıyla Venezüella ve aynı dönemde Rus Çarlığı kontrolündeki Bakü'de de üretilmeye başlanmıştır. 1890'ların başında, İran'daki potansiyel petrol kaynaklarına ilişkin bir araştırma raporunun¹ yayımlanmasının ardından bu bölge, yatırımcıların dikkatini çekmiş; ancak ilk ciddi girişim 1901'de İngilizler tarafından yapılmıştır. Böylece, İngiltere ile İran arasındaki ilişkiler stratejik bir değere ulaşmış ve bugün “modern dünyanın hammaddesi”² varsayılan petrolün Ortadoğu'daki endüstriyel üretim serüveni de başlamıştır.

Özel şirketler eliyle başlayan petrol endüstrisi, 19. yüzyılın sonuna doğru dünyada yükselen endüstriyel rekabetin bir parçası haline gelerek büyük güçler arasındaki güç dengesini bozmaya başlamıştır. 19. yüzyılda dünyanın “süper gücü”

¹ Bu rapor, Jaques de Morgan tarafından yönetilen bir Fransız bilim ekibi İran'ın kuzeydoğusundaki Türk sınırına yakın Şia Sork'da petrol kaynaklarının araştırılmasının ardından 1892'de Fransız maden yayını *Annales des Mines*'de yayınlanmıştır. Mostafa Elm, **Oil, Power and Principle**, Syracuse University Press, New York, 1992, s. 6.

² Bu deyim için bakınız: Bilgehan Emeklier & Nihal Ergül, “Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik”, **Bilge Strateji**, Cilt 2, Sayı 3, Güz 2010, s. 60.

sayılan İngiltere, bu yüzyılın sonuna doğru gücünü kaybetmeye başlamışsa³ da stratejik olarak “statükoyu koruma” çabaları, bir süre kadar yine dünyada başlıca devlet/güç olarak kalmasını sağlamıştır.

Bu dönemde İngiltere’nin ayakta kalmasını sağlayan iki sacayağından biri Hindistan sömürgesi, diğeri ise İran petrolü olmuştur. Büyük bölümünü zaten nüfuzu altına aldığı İran’da petrolün bulunmasıyla beraber İngiltere’ye “ikinci bir şans” doğmuştur. 1912 yılında Osmanlı Devleti topraklarının Mezopotamya* bölgesinde İngiliz sermayeli Türk Petrol Şirketinin kurulması⁴ da sürece hız kazandırmıştır. Bölgedeki İngiliz sermayeli petrol şirketiyle ortaklık anlaşması imzalayan İngiliz devleti, savaş makinelerinde ve donanmasında petrolü ilk kez kullanmıştır.⁵

Ortadoğu’da, -özelikle çalışmanın kapsadığı dönemde- süper güçlerin “stratejik çıkar ve çatışmalarının” bilinmesi, İngiltere-İran ilişkilerinde petrolün öneminin kavranmasına çok büyük katkı sağlayacaktır. Ortadoğu’da ilk petrol kuyusunun İran’da açılmasından sonra bölgenin “cazibesi” tümüyle ortaya çıkmış, dönemin süper güçleri sayılan ülkeler arasında jeostratejik rekabete dönüşmüştür. Özellikle Fransa, Rusya ve İngiltere’nin Ortadoğu jeopolitiği üzerinde rekabeti, - ABD’nin bölgeye gelişine kadar- İngiltere’nin “galibiyetiyle” sonuçlanmıştır. Örneğin, 1916 yılında yapılan Sykes-Picot Anlaşması ile Ortadoğu coğrafyasının

³ Örneğin, 20. yüzyılın başına geldiğinde, ABD, dünya petrol üretiminin % 63’nü, Rusya Bakü’sü %19’nu, Meksika ise yaklaşık olarak % 5’ini üretirken İngiltere’nin en büyük petrol şirketi Anglo-İran Oil Company, henüz kayda değer bir üretim yapmaya başlamamıştır. F. William Engdahl, **Petrol, Para, İktidar: Anglo-Amerikan Politikası ve Yeni Dünya Düzeni**, Çev. Ertuğrul Bilal, Alfa Yayınevi, 2008, s. 39.

* Bugünkü Irak’ın kuzeyi, Musul-Kerkük Bölgesi.

⁴ “**Abdülhamit’e petrol haritaları hazırlayan Ermeni**”, <http://www.ensonhaber.com/abdulhamite-petrol-haritalari-hazirlayan-ermeni-2013-01-02.html>, (Erişim: 20.02.2013)

⁵ Bakınız: Çalışmanın Birinci Bölümü.

petrol bölgeleri İngiltere ve Fransa arasında paylaşılmıştır.⁶ Ancak, 1920'deki San Remo Konferansı ile Fransa'ya %25'lik hisse verilerek bölgede İngiltere'ye "tehdit" oluşturması engellenmiştir.⁷ Diğer taraftan ABD, petrolün tükeneyeceği yönündeki araştırmaların ve yaşadığı mali bunalımın da etkisiyle 1920'lerin sonunda Ortadoğu'da İngiltere'nin rakibi olmuştur. Bu geniş coğrafyanın çeşitli bölgelerinde petrol arama ve çıkarma faaliyetine devam eden ve çoğunluğu İngiliz ve Amerikan şirketlerinden oluşan petrol kartellerinin kendi lehlerine olan durumu, 1950 yılında Suudi Arabistan ile ARAMCO⁸ arasında yapılan anlaşmaya kadar devam etmiştir. Bu yıldan itibaren üretici ülkelerin petrol endüstrisindeki kontrolü tamamen ele almasına giden süreçte başlamıştır. Ancak kartellere ilk güçlü tepki ve sonrasında atılan adımlar İran'dan gelmiştir. Bu durum, Ortadoğu'daki diğer üretici ülkeleri de içine alması ve genişlemesi açısından önemlidir.

*"Bir damla petrol, bir damla kandan daha değerlidir."*⁹ 1936 yılında Avam Kamarasında Winston Churchill tarafından dile getirilen bu cümle, petrol jeopolitiğinde yaşanan savaşların ya da çatışmaların nedenlerine ışık tutması¹⁰ ve İngiltere İran ilişkilerinde petrolün önemini özetlemesi açısından anlamlıdır. İkili ilişkilerin seyrinde petrol, özellikle çalışmanın kapsadığı dönemde İngiltere İran ilişkilerinin niteliğini belirleyen ana unsur olmuştur.

⁶ Edward Peter Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", **The Journal of Modern History**, Vol. 66, No. 4 (Dec., 1994), ss. 697-725.

⁷ "San Remo Convention", http://wwi.lib.byu.edu/index.php/San_Rem_Convention, (Erişim: 20.02.2013)

⁸ Suudi Arabistan'da petrol araştırma ve üretim amacıyla kurulmuş ABD'li bir petrol şirkettir. Cenk Sevim "Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği", **Journal of Yasar University**, 26(7) 2012, s. 4383.

⁹ Mustafa Yahya Coşkun, "Enerji, Tarihi Nasıl Etkiledi?" **ESAM Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Yıl 1, Sayı 1, Şubat 2007, s. 33.

¹⁰ Mürsel Bayram, **Darfur Sorununun Uluslararası Boyuta Taşınmasında Küresel Enerji Politikalarının Rolü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, Ocak 2013, s. 102.

Bu bağlamda, çalışma konusunun İngiltere İnan ilişkileri olarak seçilmesi tesadüfi değildir. 19. yüzyılın süper gücü sayılan ve 20. yüzyılın başında uluslararası alanda statükosunu korumak için mücadele eden İngiltere ile jeostatejik konumu ve zengin petrol kaynaklarına sahip İnan arasındaki ilişkilerin niteliği, günümüz uluslararası ilişkileri ile bağı ve güncelliği nedeniyle önem taşımaktadır. Bir diğer önemli hususta, 1901 yılında İnan tarafından verilen Petrol İmtiyazı ile beraber ikili ilişkiler, stratejik bir nitelik taşımaya başlamıştır. İlişkilerin stratejik hale gelmesinin en büyük nedeni ise, İngiltere'nin, hegemonyasını korumak için petrolü, hem amaç hem de bir araç olarak görmesi olmuştur. Nitekim ekonomik çöküntü içerisinde olan İnan, İngiltere'ye olan tepkisini zaman zaman ortaya koymuşsa da, petrol gelirine olan ihtiyacı, ilişkilerin uzun soluklu olmasını sağlamıştır. Ayrıca, karşılıklı yaşanan stratejik manevralar nedeniyle de, 1901–1954 yılları arasındaki dönem, günümüz enerji politikalarını, ulusal güvenlik stratejilerini ve uluslararası ilişkilerin çatışmacı yönünü ortaya koyması açısından önemlidir. Dolayısıyla çalışmada, konunun 1901–1954 yıllarıyla sınırlandırılması, bu dönemdeki ikili ilişkilerin niteliği ve sonuçları nedeniyle özellikle tercih edilmiştir.

Tezin hazırlanması sırasında, çok büyük kısmı yabancı literatürden olmak üzere, birçok çalışmadan/eserden faydalanılmıştır. Konuya yakın (zengin bir içeriğe sahip olmasa da) en kapsamlı çalışma, editörlüğünü Vanessa Martin'in yaptığı **Anglo-Iranian Relations since 1800** adlı eserdir. Ayrıca Ervand Abrahamian, Mostafa Elm, Mostafa Fateh, Stephen Kinzer, Benjamin Shwadran ve Daniel Yergin'in, ikili ilişkilerde petrole atf yapan çalışmaları da tezin hazırlanmasına ışık tutmuştur. Ancak tezin çalışma konusuyla ilgili olarak çok az sayıda yerli kaynak bulunmaktadır. Bunları; Tayyar Arı'nın **Irak, İnan, ABD ve Petrol**, Veysel

Ayhan'ın **İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu**, Suat Parlar'ın **Barbarlığın Kaynağı Petrol** ve Raif Karadağ'ın **Petrol Fırtınası** adlı eserleri olarak sıralamak mümkündür. Bu çalışmalar, her ne kadar ikili ilişkilere ve petrole değinmekte ise de, tezin şekillenmesine nispi katkı sağlamışlardır. Nihai olarak bakıldığında, İran jeopolitiğindeki petrole ve İngiltere ile olan ilişkilerine ilişkin birçok çalışma olmasına rağmen, bunların çoğu, ya birbirini tekrar eder nitelikte yada çok teknik kalmaktadır. Bu durumdan bağımsız olarak, özellikle Veysel Ayhan, Ayfer Yazkan Kubal, Erol Umut ve Meltem Üzel tarafından yapılan lisansüstü yâda doktora tez çalışmaları, incelenen konularda petrolün sadece ekonomik bir meta olduğu savı yerine, ulusal ve uluslararası politikaya stratejik etkisini ortaya koyması açısından kapsamlı ve önemli çalışmalardır. Hazırlanan çalışmayı, bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

İki bölüme ayrılan çalışmanın birinci bölümünde; ikili ilişkilerin başlaması, ilişkilerin seyirinde belirleyici etkiye sahip olan İran'da petrolün bulunması ve sonrasındaki gelişmeler ele alınmıştır. Özellikle İngiltere'nin, doğrudan müdahil olduğu suikastlar, darbeler ve diğer dolaylı etkilerinin, İran'ın sahip olduğu petrolü ile ne denli bağlantılı olduğu ortaya konmuştur. Bu bölümde yer alan diğer bir önemli husus da İran üzerindeki Rus-İngiliz mücadelesidir. İran, sahip olduğu petrol ve jeopolitiğinin de etkisiyle uluslararası güç mücadelesinin ve jeopolitik stratejilerin çatıştığı bir merkez haline gelmiştir. Son olarak bu bölümde, I. ve II. Dünya Savaşlarında İngiltere'ye askerî üstünlük sağlayan İran petrolünün millileştirilmesi süreci ele alınmıştır.

İkinci ve son bölümde, İngiltere'nin "politik oyunlarına" karşı Tudeh ve Dr. Musaddık önderliğindeki -Millî Cephe başta olmak üzere- çeşitli grupların

girişimleriyle İran petrolü üzerinden “ulusal çıkar” temelli yaklaşımlarının doğuşu ele alınmıştır. Özellikle kolonyal çağın bitimiyle beraber, İngiltere’nin değişen uluslararası dengelerin gerisinde kalması ortaya konmuştur. Bu bölümde ayrıca dönemin İngiltere’sinin, İran petrolü üzerindeki kontrolü yeniden ele alma amacıyla ekonomik, politik ve askeri olarak yeniden İran’a müdahalesi yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN-İNGİLTERE İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

1.1. İRAN-İNGİLTERE İLİŞKİLERİNİN TEMELLERİ (1763-1901)

1.1.1. İlk Resmî Temaslar

İngiltere-İran ilişkilerinin geçmişi, ekonomik, kültürel ve siyasal boyutu olan çok yönlü bir yapıya sahiptir. İkili ilişkilerin başlangıcının, Safeviler (1501-1722) dönemine kadar uzandığı tahmin edilmekle birlikte, İran'ın İngiliz etki alanına girmesi Kaçar Devleti'nin Feth Ali (1797-1834) ve Muhammed Şah (1834-1848) dönemlerinde gerçekleşmeye başlamıştır.¹¹

İngiltere ile İran arasında diplomatik anlamda ilk temas, İngiliz askerî misyonları ile Kerim Han Zand (1752-1779) arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Hindistan'a bağlı Bandar Abbas bölgesinde faaliyet gösteren İngiliz sermayeli Doğu Hindistan Şirketi¹² (The East India Company-EIC), Basra Körfezindeki Buşehr'de ticari bir üs kurmak istemiş, bu girişim Nisan 1763'te bir anlaşma ile

¹¹ Ronald W. Ferrier, **The History of the British Petroleum Company: Volume I The Developing Years 1901-1932**, Chambridge University Press, Chambridge, 1982, s. 21.

¹² Esasen, bu şirketin görevi Hindistan'da İngiliz emperyalizminin yerleşmesini temin ile bu ülkenin İngilizler tarafından "düzenli bir şekilde soyulmasını" sağlamaktır. Suat Vural, **Hindistan'da İngiliz Yönetimi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, s. 6; Lucy. S. Sutherland, "*The East India Company in Eighteenth-Century Politics*", **The Economic History Review**, Volume A17, Issue 1, April 1947, ss. 15-26; "**The East India Company**", <http://www.sscnet.ucla.edu/southasia/History/British/EACO.html>, (Erişim: 02.01.2011).

sonuçlanmıştır.¹³ Bu anlaşma ile EIC, İran'a emtialar ithalinde tekel elde etmiştir. Ayrıca İmtiyaz, İngiliz tüccarların hareket alanını belirleyen genel beyan niteliği taşımaktadır.¹⁴

İmtiyazın/Anlaşmanın maddeleri özetle şöyledir:¹⁵

1)İngilizlere, Basra Körfezi'nin herhangi bir noktasında fabrika kurma konusunda izin verilmiştir.

2)İngilizler, Körfez Bölgesinde istedikleri kadar silah bulundurabileceklerdir.

3)İranlıların İngilizlerden satın aldıkları mamullerin vergileri, % 3 den daha fazla olmayacaktır.

İngilizler, bu anlaşmadan sonra mallarını pazarlamak için önce İran'a, sonra tüm Ortadoğu ve Kafkasya'ya açılmıştır. Ayrıca İngiltere, en büyük hammadde ve ticari pazarı olan Hindistan'ın savunmasında önemli bir kale olarak görülen İran ile 1801 ve 1809 yıllarında Dostluk ve Savunma Anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmaları müteakip, 1809 yılında Tahran'da ilk İngiliz diplomatik temsilciliği açılmış, diplomatik ilişkiler de böylece başlamıştır.¹⁶ Bu doğrultuda İngiltere-İran arasındaki dış ticaret, 1830 yılına kadar sadece Buşehr Limanı üzerinden sağlamıştır. Kara nakliyesinin daha düşük maliyetlerle yapılabileceğinin ortaya çıkmasıyla

¹³ Buşehr'in yöneticisi Şeyh Sadun ve EIC'nin yöneticisi Mr. William Andrew Price arasında bir anlaşmaya varılmıştır. EIC'nin Buşehr'de temsilcisi Mr. B. Jervis, Şiraz Valisi Sadık Han ile ayrıca bir dizi imtiyazı içeren anlaşma imzalamıştır. Robert Gleave, *"The Clergy and The British: Percetions of religion and the ulema in eary Qajar Iran"*, Ed. Vanessa Martin, **Anglo-Iranian Relations Since 1800**, Routledge, New York, 2005, s. 38.

Bu imtiyaz, ilginçtir ki dini meselelere ilişkin iki madde içermektedir. Bunlar a) İngilizler, İran'ın her bölgesinde dini özgürlükten faydalanacaklar ve b) Şeriat mahkemeleri ve hukukunun dışında tutulacaktır. Karşılıklı aleyhte çalışmayacaklardır. Gleave, *a.g.e.*, s. 39; Ayfer Yazkan Kubal, **Britanya İmparatorluğu'nun Irak Dış Politikası 1914-1932**, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008, s. 28.

¹⁴ Gleave, *a.g.e.*

¹⁵ Bu şartların özelliği Doğu Hindistan Şirketinin çıkarları, İranlı güçlerin tehdidi altında olduğu takdirde hukuki anlamda savunulabilir bir anlaşma elde etmelerinin sonucudur. İranlıların bundan faydaları daha belirsizdi. İngiliz ve İran'ın beklentileri arasındaki uyumsuzluk şüphesiz ki anlam ve operasyonel farklılıkları yansıtıyordu. Daha sonraki dini temalara verilen referanslar, Kaçar-İngiliz diplomatik ilişkilerinde daha kar amaçlı olarak görülebilir. Gleave, *a.g.e.*, ss. 39-40.

¹⁶ **"Great Britain"** <http://www.iranica.com/articles/great-britain-i>, (Erişim: 23.01.2011).

beraber¹⁷ dikkatler, Trabzon-Tebriz ticaret yoluna yoğunlaşmıştır.¹⁸ Bu dönemde İngiltere için sadece ticari öneme sahip olan Trabzon-Tebriz Yolu,¹⁹ bir süre sonra eski önemini yitirmiştir. Özellikle “1869’da Süveyş Kanalı’nın açılışından sonra İngiltere, Ortadoğu ve Asya pazarlarına ulaşımında büyük avantajlar elde edince Doğu Karadeniz sahasının ticari önemi ikinci plana düşmüş, ...yerini “Hindistan yolunun” güvenliği için askerî ve jeostratejik kaygılar almıştır. Dolayısıyla İngiltere’nin yolun geçtiği bölgeye (İran’a) ilgisi anlam değiştirerek devam etmiştir.”²⁰ İran açısından bakıldığında bu ilişki, ilk başlarda ekonomik olarak mecburiyete dönüşmüştür.

1.1.2. İlk Maden Arama İmtiyazı (1872)

İran, dönemin -Ayetullahların/Mollaların gölgesinde- tecrübesiz Kaçar Şahları tarafından yönetildiğinden ülke, İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlerin mücadele alanı haline gelmiştir. Rusya, İran’ı kuzeyden, İngiltere’de, Hindistan kolonisinin güvenliği için güneyden kontrol altına almaya çalışmıştır. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İngiltere’nin İran’a ilgisini, “*Hindistan’ı elde etmiş olmasaydık İran’la bu kadar başımız derde girmezdi*” diye açıklamıştır. Bu

¹⁷ Necmettin Akgün, “Trabzon Gümrüğünde İktisadi Faaliyetler (1750-1800) I”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 11, Yıl 2000, s. 7.

¹⁸ “1820’de İngiliz maslahatgüzar bir muhtıra yazarak İran ticareti için İngiltere ile Trabzon arasında doğrudan ilişki kurulmasını istedi. İran’da satılmak üzere İngiliz malları, 1826’da Tebrizli bir Ermeni tüccar ve 1831’de veliaht Abbas Mirza adına Sadi Han tarafından Trabzon’a getirilmişti.” Hüseyin Kaleli, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 9, Yıl: Aralık 2003, s. 16; Charles Issawi, “*The Tabriz-Trabzon Trade, 1830- 1900: Rise and Decline of a Route*”, **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge, 1970, ss. 18-19.

¹⁹ “Trabzon - Tebriz yolu 1850 ve 1860’larda doruğuna çıktığında, İran’ın toplam ticaretinin yaklaşık beşte ikisini çekiyordu. 1900’de bu oran onda birin altına düştü. Trabzon’un ticaret düzeyi I. Dünya savaşına kadar fazla değişmeden kaldı. Merkezi İran demiryollarının yapılması ile İran ticareti daha fazla Basra Körfezi’ne yönelmiştir.” Kaleli, a.g.e., s. 15.

²⁰ Kaleli, a.g.e., s. 5.

nedenle İngiltere açısından, Rusya'yı Hindistan ve Basra Körfezinden uzaklaştırmak, stratejik öncelikte olmuştur.²¹

İran Şahı'nın "aşırı" kişisel harcamaları ile kendisine tabi halkın sorunlarına kayıtsız kalması, İran devleti ve halkının ekonomik olarak çöküntü yaşamasına neden olmuştur. Nihayetinde bu durum, İran'da yabancı girişimcilerin/finansörlerin ülke kaynaklarını tedrici olarak ele geçirmesine zemin hazırlamıştır. Örneğin, bir İngiliz yatırımcısı olan Paul Julius Reuter'un İran'da "yatırım yapma/imtiyaz alma" talebi tam da bu döneme denk gelmektedir.²² 25 Temmuz 1872'de Nasreddin Şah tarafından imzalanan İmtiyaz Anlaşması²³ ile Reuter'a birçok maden kaynağını 70 yıl süreyle kullanma hakkı ve İran Ulusal Bankası üzerinde imtiyaz öngörmüştür. Ayrıca bu imtiyaz, demir yolları, sulama kanalları inşa etme çalışmalarını da kapsarken²⁴ aynı zamanda ormanların ve işlenmemiş arazilerin kullanılmasına üzerine bir tekel düzeni öngörmüştür.

Reuter'a verilen bu büyüklükteki İmtiyaza, hem İngilizler hem de Ruslar tepki göstermişlerdir. İmtiyaz, Rus tarafında İran'daki iki ülkenin güç dengesini bozmaya yönelik bir "İngiliz oyunu" olarak algılanmıştır.²⁵ İngilizler de Reuter'un kendilerine danışmadan İran'la büyük bir anlaşma yapmasından memnun kalmamıştır. Ayrıca İran'daki milliyetçilerin ve marjinal grupların (mollalar, harem,

²¹ Mostafa Elm, **Oil, Power and Principle**, Syracuse University Press, New York, 1992, s. 1.

²² Bir iddiaya göre, Londra'nın İran Büyükelçisi olan Moin el Mülk, kendi ülkesinde bir haber servisi operatörü ve girişimci olan Paul Julius Reuter'i, unvanı, serveti ve İngiliz vatandaşlığının prestijinin etkisiyle de, İran'da yatırım yapmaya teşvik etmiştir. Elm, *a.g.e.*, s. 2; Daniel Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, İis Bankası Yay., İstanbul, 1991, s. 148.

²³ Şükrü Sina Gürel, **Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979, s. 48; Veysel Ayhan, **İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu**, Ankara, Nobel Yayınları, 1. Basım, 2006, s. 130.

²⁴ İdris Demir, "İslam Hukukunun Hidrokarbon Kaynakları Üzerindeki Etkisi", **Akademik Orta Doğu**, Cilt 5, Sayı 1, 2010, s. 81.

²⁵ Elm, *a.g.e.*, s. 2.

prensler gibi) da İmtiyaza karşı tepkisiyle karşılaşınca Nasreddin Şah, 1873 yılında Reuter İmtiyazını fesih etmiştir.²⁶

1.1.3. İkinci Maden Arama İmtiyazı (1889)

Reuter, imtiyazı kaybetmesinin nedenini İngiliz Hükümeti'nden destek alamamasına bağlamış, öncelikle Tahran'daki İngiliz Büyükelçisi'nin desteğine başvurmuştur. Nihayetinde İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Drummond Wolff ve Reuter'ın kişisel girişimleri sonucu Şah, Reuter'a Ocak 1889'da devlet bankası kurmak için yeni bir İmtiyaz vermiştir.²⁷ Verilen yeni imtiyaz ile Reuter, her türlü vergiden muaf tutulmuştur. Ayrıca İran'ın madencilikteki payı, net kardan % 16 olarak öngörülürken ülke çapında altın, gümüş ve kıymetli taşlar haricinde maden ve mineralleri kullanma hakkına sahip olmuştur.²⁸ Karşılığında Reuter'a şayet üretime 10 yıl içinde başlanmaz ise İmtiyaz haklarının iptal edileceği şartı konmuştur. Böylece imtiyaz sözleşmesi gereği, 1889'un sonlarına doğru İran İmparatorluk Bankası kurulmuştur.²⁹

Mart 1890'da başka bir İngiliz girişimci olan Gilbert F. Talbot'a, - Tahran'daki İngiliz misyonlarının desteğiyle- İran'ın tütününü üzerinde 50 yıl süreliğine üretim ve ihraç konusunda başka bir imtiyaz verilmiştir.³⁰ Tütünle uğraşan

²⁶ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi**, MKM Yay., Bursa, 2008, s. 88; Gürel, *a.g.e.*, s. 48.

²⁷ Ayhan, *a.g.e.*, s. 130.

²⁸ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu...**, *a.g.e.*, s. 89.

²⁹ Müzakereleri, Baron Reuter'un oğlu George, yürütmüştür. George, İmtiyazı imzaladığı için Şah'a 20.000 sterlinlik ödeme ve bakanlara da aynı ve nakdi rüşvetler vermiştir. Konigl. Krahmer, **Die Beziehungen Russlands zu Persien**, Verlag von Zuckschwerdt & Co, New York, 1903, s. 115; Ferrier, *a.g.e.*, s. 23; Saadettin Kocatürk, "*İran İslam İnkılabı ve Sebepleri*", **Meydan**, Sayı 608-90, Ağustos 1982, s. 29.

³⁰ Sonrasında Şah'a ve hükümetine, yıllık net karın çeyreğini ve 15.000 sterlin olarak yıllık kira ödemeyi taahhüt etmiştir. Ferrier, *a.g.e.*, s. 23.

muhtelif grupların çıkarlarını tehdit eden Talbot İmtiyazı, ülke içerisinde büyük bir ayaklanmaya neden olmuştur.³¹ Şah, baskılara dayanamamış ve Tütün İmtiyazını iptal etmiştir. Fakat Talbot, İmtiyaz sözleşmesi gereği 500.000 sterlin tazminat talep etmiştir.³² İngiltere, İran Hükümetinin ekonomik bunalımından yararlanarak İran'a kredi niteliğinde borç önermiştir. 40 yıla yayılan ve % 6'lık faizle kredi sağlayan Banka, İran Körfez bölgelerindeki gümrük vergilerini de ipotek altına almıştır.³³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bu krediyle birlikte İran'da, İngiliz İmparatorluk Bankası'nın kurulmasını sağlamıştır. İngiliz İmparatorluk Bankası, İran'da kalıcı olarak yapılandırılmış ve İngiliz Hükümeti tarafından on yıllar boyunca ekonomik bir güç ve siyasi bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.³⁴

Tütün Ayaklanması ile birlikte 1890'ların başlarında Nasreddin Şah'ın otokratik yönetimine karşı muhalif cephe (milliyetçiler önderliğinde), 18 Mayıs 1896'ya (Nasreddin Şah'ın ölümü) kadar hız kazanarak devam etmiştir.³⁵ Ölen Şah'ın yerine oğlu Muzaffereddin Kaçar 8 Haziran 1896'da taç giymiş, O'da devlet yönetiminde babasını takip etmeye başlamıştır.³⁶

Bütün bu gelişmeler, İngiliz İmparatorluk Bankasının konumunu etkilememiştir; ancak Banka, madencilik haklarını 150.000 sterlin karşılığında yeni

³¹ Bu ayaklanma, Afgani olarak bilinen milliyetçi ve İranlı Panislamist Esat Abadi tarafından organize edilmekteydi. Afgani, Şah'ın otokratik iktidarına muhalefet ettiği için İran'dan sürgün edilmiştir. Samarra'daki Ayetullah Hasan Şirazi'ye, Şah'ın İngilizlere verdiği İmtiyazı protesto etmeleri yönünde mektup göndermiştir. Ayetullah, fetva çıkararak, tütünün, imtiyaz iptal edilene kadar kullanılmasının yasak olmasını istemiştir. Fetvaya itaat edilmiş ve Şah'a karşı ciddi ayaklanmalar başlamıştır. Elm, *a.g.e.* s. 4.

³² [Julian Borger](#), "Iran Nuclear Talks Under Way in Geneva", **The Guardian**, 06 Aralık 2010.

³³ Krahmer, *a.g.e.*, s. 116.

³⁴ Elm, *a.g.e.* s. 5.

³⁵ Kocatürk, *a.g.e.*, s. 30.

³⁶ Afgani'nin takipçisi olan suikastçi, Şah'ı ve onun yanındaki yaltakçıları aslında öldürdüğünü, insanların haklarını böylelikle aldıklarını savunmakta ve yabancılara verilen imtiyazlara yönelik olarak yaptığını söylemektedir. Elm, *a.g.e.*

kurulan İran Bankası Madencilik Hakları Kurumuna (The Persian Bank Mining Corporation) devretmiştir. Yönetiminde George de Reuter'unda olduğu kurum, maden aramalarında başarısız olmuş ve 10 yıl içerisinde kar etmesi beklenen İmtiyaz, 1899 yılında kendiliğinden sona ermiştir.³⁷

1.2. İLK PETROL ARAMA VE ÇIKARMA İMTİYAZI (1901)

1889 İmtiyazının verildiği dönemde Jaques de Morgan³⁸ tarafından yönetilen bir Fransız bilim ekibi İran'a gelmiş ve ülkenin kuzeydoğusundaki Türk sınırına yakın Şia Sork'da petrol aramalarına başlamıştır. 1892'de bölgenin detaylı araştırılmasından sonra Fransız maden yayını *Annales des Mines*'da İran'daki muhtemel petrol kaynakları hakkında bir rapor yayınlanmıştır. Daha sonraki yıllarda Morgan grubunun diğer raporlarıyla da bölgede petrolün varlığı teyit edilmiştir.³⁹ Bu durum, İran'ın Gümrük Müdürü Ermeni asıllı Antoine Ketapçı Han'ın⁴⁰ ülke içerisinde petrol haklarını elde etmesine giden yolu açmıştır. Ketapçı Han ilk olarak Paris'e gitmiş, burada İngiltere'nin İran eski Büyükelçisi Sir Henry Drummond Wolff ile irtibata geçerek İngiliz finansörler bulmada yardımcı olmasını istemiştir. Wolff, bu amaçla onu Knox D'Arcy ile tanıştırmıştır.⁴¹

Daha önce İran'la yapılan müzakerelerde Reuter'un aracılığını da yapan Edward Cotte, Ketapçı Han'ın temsilcisi olarak Londra'ya gönderilmiş ve

³⁷ Ayhan, *a.g.e.*, s. 130.

³⁸ Hayati ve İran'daki petrol arama faaliyetlerinin ayrıntıları için bakınız: “*Jacques de Morgan; An Archaeologist Who Found Oil*”, **Iranian Cultural Heritage News Agency**, 04 Mayıs 2005.

³⁹ Elm, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁰ Daniel Yergin'in *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü* adlı eserinde Kitabji olarak yazılmıştır. Elm'in eserinde ise Ketabji olarak geçmektedir. Bu çalışmamız boyunca Türkçe okunuşuna da uyarak Ketapçı adı kullanılacaktır. Ketapçı Han'ın biyografisi için bakınız. Yergin, *a.g.e.*, s. 148.

⁴¹ Leonard Mosley, **Power Play: Oil In The Middle East**, Penguin Books Inc, New York, 1974, s. 15.

D'Arcy'nin adamlarına Fransız jeologların bulguları açıklanmıştır.⁴² D'Arcy tarafından İran'da petrol araştırmaları için görevlendirilen jeolog H. T. Burls, Kirmanşah ve Huzistan bölgelerinde petrolün muhtemel varlığını rapor etmiştir. Ocak 1901'de Paris ve Londra'da Cotte, D'Arcy, Ketapçı ve Wolff arasında bir dizi toplantıdan sonra ortak bir girişim taslağı üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Taslak anlaşma üzerinde şah'a yakın bütün bürokratların desteğini alan⁴³ Ketapçı Han, ayrıca Nisan 1901'de İran Başbakanı Ali Asgar Han Eminül Sultan⁴⁴ ile müzakere etmiştir. Taslakta, ülke genelinde petrolün araştırılması, üretilmesi ve işletilmesi için bir şirketin kurulması öngörülürken karşılığında İran'a yıllık net kardan % 10 ve ihracat vergisi olarak ta %5 ödeme taahhüt edilmiştir.⁴⁵

İran Başbakanı 20 Mayıs 1901'de Rusya'nın bu (Taslak Anlaşmaya) İmtiyaza tamamen karşı olduğunu bildirerek -şah'a verilmek üzere- toplam 80.000 sterlinlik bir ön ödeme istemiştir. Ayrıca yıllık net karın % 16 olması gerektiğini bildirmiştir.⁴⁶ Nihayetinde, 28 Mayıs 1901'de taslak üzerinde müzakereler sonuçlandırılmış, Ketapçı Han, İran Hükümeti adına imtiyaz anlaşmasını imzalamıştır.⁴⁷ Bu anlaşmayla Rusya'yı karşısına almak istemeyen İran, Rusya'ya yakın kuzey illerini anlaşma dışında tutmuştur.⁴⁸

⁴² Mosley, a.g.e., s. 17.

⁴³ Öyle ki şah'ın piposunu ve sabah kahvesini getiren kişisel hizmetkarını bile unutmamıştı. A.g.e.

⁴⁴ şah'ın Veziri/başbakanı olan Ali Asgar Han Emir Sultan, farklı kaynaklarda Mirza Ali Asgar Han Amin es-Sultan olarak geçmektedir. Adem Özer, "Cemaleddin Efgani", <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=1054>, (Erişim: 25.09.2010)

⁴⁵ Elm, a.g.e., s. 7.

⁴⁶ Ketapçı Han, Başbakan'a 5.000 sterlinlik bir ek ödeme yapınca şah'ın endişelerini gidermiştir. şah, İran'a ödenmesi istenen %5 ihracat vergisini silmiştir. Elm, a.g.e.

⁴⁷ D'Arcy adına imtiyaz anlaşmasını Mariott imzalamıştı. Ayhan, a.g.e., s. 131.

⁴⁸ Ruslara yakın beş kuzey ili anlaşmanın dışında bırakılmıştı. Yergin, a.g.e., s. 151; Mohammad Malek, "Oil in Iran Between The Two World Wars", Ed. Vanessa Martin, **Anglo-Iranian Relations since 1800**, Routledge, New York, 2005, s. 128.

Anlaşmanın ardından Şah, D’Arcy’ye ve onun varislerine, İran topraklarında petrol aramaları yapması için 1961 yılına kadar tam güç ve sınırsız özgürlük verdiğini ilan eden bir ferman yayınlanmıştır. Bu fermanla, aynı zamanda krallığın bütün yetkililerinin D’Arcy’ye yardımcı olma konusunda ellerinden geleni yapmaları telkin edilmiştir.⁴⁹

D’Arcy’ye verilen imtiyazın maddeleri özetle şöyledir:⁵⁰

1) *Bu anlaşmanın imzasından sonra D’Arcy, petrol, doğalgaz, asfalt ve ozokerit araştırma, elde etme, çıkarma, ticari hale getirme ve satma konusunda bütün Pers toprakları üzerinde 60 yıl süre ile hak sahibidir.*

2) *D’Arcy, yukarıda sayılan ürünlerin çıkarıldığı yerden Basra Körfezi’ne kadar ulaştırılması için gerekli boru hatları kurma ve aynı zamanda dağıtım için depolar kurma hakkına sahiptir.*

3) *Birinci maddeden bağımsız olarak, Azerbaycan, Gilan, Mazanderan, Horasan ve Astrabad bölgeleri imtiyaz dışında tutulmaktadır.⁵¹ Diğer yandan Pers Hükümeti bir üçüncü kişiye Basra’nın güney bölgesine inen bir boru hattı kurma hakkı vermeyecektir (Madde-6).*

4) *Bu İmtiyaz çerçevesinde elde edilen tüm topraklar her türlü vergiden muaf tutulacak ve bu iş çerçevesinde ithal edilecek tüm mallar vergi ve gümrükten muaftır (Madde -7).*

5) *İmtiyaz sahibi, bu imtiyaz anlaşması çerçevesinde bir ya da daha fazla şirket kurma hakkına sahiptir. İlk İmtiyaz Şirketi ise en geç 2 yıl içerisinde kurulacaktır (Madde -9).*

6) *İmtiyaz sahibi tarafından kurulan ilk işletme, kurulduğu günü takiben ilk bir ay içerisinde 20 bin sterlin nakit (peşin) ve 20 bin de hisse olarak İran devletine verecektir. Aynı zamanda kurulan şirket ya da şirketler her yıl, yıllık net kazançlarından %16’sını hükümete ödeyeceklerdir.⁵² (Madde -10)*

⁴⁹ Elm, *a.g.e.*

⁵⁰ Ayhan, *a.g.e.*, ss. 131-133; Meltem Üzel, **British Sea and Oil Policy in The Persian Gulf 1909-1914**, The Graduate School Social Sciences of Middle East Technical University, A Thesis for The Degree Master of Arts, 2006, ss. 127-131.

⁵¹ Yergin, *a.g.e.*, s. 151.

⁵² Leonardo Maugeri, **The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource**, The Globe Pequot Press, Guilford-USA, 2006, s. 23.

7) *Pers Hükümeti, imtiyaz sahibine ve şirket yöneticilerine danışmalarda ve tavsiyelerde bulunacak bir danışman atayacaktır. Atama, İmparatorluğun çıkarlarını gözetir bir şekilde olacak ve imtiyaz sahibi ilk şirketin kurulmasını takiben danışmana yıllık toplam 1000 Sterlin ödeyecektir.*

8) *İmtiyaz sözleşmesinde belirtilen sürenin sonunda, şirket tarafından kullanılan tüm bina ve materyaller, hiçbir tazminat hakkı ödenmeksizin Pers Hükümetinin eline geçer. (Madde -15)*

9) *İmtiyaz sözleşmesinden doğan herhangi bir uzlaşmazlık, Tahran'da biri şirket tarafından, biri hükümet tarafından ve biri de her ikisi tarafından seçilerek oluşturulan hakemliğe havale edilecek ve hakemden çıkan karar nihai karar olarak taraflar üzerinde bağlayıcı olacaktır. (Madde -17)⁵³*

Ruslar, İmtiyazı iptal etmesi için İran'a baskı uygulularken D'Arcy, İmtiyazı garantilemek için İngiliz kraliyet mühendisi George Bernard Reynolds'ın yönetiminde bir ekip kurarak 1902'nin sonbaharında İran'da sondaj çalışmalarını hemen başlatmıştır.⁵⁴

Nihai olarak bakıldığında bu anlaşma/imtiyaz ile Ortadoğu petrolü, siyasal ve stratejik bir kaynak olarak ilk kez görülmeye başlanmış ve uluslararası arenada ekonomik mekanizmayı tetiklemiştir.⁵⁵ Nitekim bu anlaşma ile Ortadoğu'da yapılan petrol araştırmaları hız kazanmış, tedrici olarak verilen imtiyazlarla bölge petrolü, dönemin uluslararası kartelleri ve örtülü olarak da süper güçler tarafından paylaşılmaya ve işletilmeye başlanmıştır.

⁵³ Komisyoncu İran hükümetinin çıkarlarını korumak için böyle bir gözetim yürütecekti. Tartışmalar, her bir tarafın Tahran'da atayacağı iki hakimden oluşan komiteye sunulacaktı. İran, tarafı hakem olarak D'Arcy'nin imtiyazı alması için aktif olarak çalışan Ketapçı'yi atamıştı. Haziran 1901'in sonlarında imzalanan imtiyazı eline ulaştığında D'Arcy, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Landsdown'e ricasını şöyle yazıyordu. "...içten teşekkürlerimi sunuyorum size. Bu girişimimizin **İngiliz ticaretine ve İran daki İngiliz nüfuzuna** büyük katkı sağlayacağını umuyorum. Majestelerinin korumalarını (himaye) talep ediyorum. Gerekirse İran'da kendinin ve aracılarının Dışişleri Bakanlığına ve majestelerinin diplomat ve konye temsilcilerine müracaat edebilmesini rica ederim..." Elm, a.g.e., s. 8.

⁵⁴ Elm, a.g.e., s. 9.

⁵⁵ Yergin, a.g.e. s. 148.

1.2.1. D'Arcy'nin Mali Sıkıntıları

İmtiyaz Anlaşmasında, (9. Madde) D'Arcy'nin, 1903 Mayıs'ının sonuna karar ilk şirketi kurması öngörülmüştür. Fakat petrol bulanamamasına karşın arama faaliyetlerine devam eden şirket,⁵⁶ Ekim 1903'de ilk petrol sızıntısına rastlandıysa da sonuç alamamıştır.⁵⁷ Sondaj çalışmalarının ağır maliyeti nedeniyle şirketin finansman kaynaklarının tükenmesine neden olmuştur.⁵⁸ Hatta D'Arcy, şirketi satma noktasına gelince dönemin İngiliz Ekonomi Bakanı Ernest Pretyman, D'Arcy'ye mektup göndererek İmtiyazı satmamasını telkin etmiştir. Bu telkinin bir yıl sonra İngiltere'nin stratejik amaçlarının bir yansıması olduğu ortaya çıkmıştır. 1904'de ilk Amirallik Lordu olan John Fisher⁵⁹, Kraliyet Donanmasının yakıtını kömürden petrole geçilmesi gerektiğini gündeme getirmiş, İngiliz kontrolünde yeni petrol kaynakları bulma ihtimali üzerine Pretyman'ın başkanlığında bir komisyon kurulmuştur.⁶⁰ D'Arcy'nin petrol danışmanı Boverton Redwood, İran petrol imkânlarını komisyona anlatmışsa da İngiliz Hükümeti, bu kadar büyüklükte “özel maceralara” girmek istememiştir. Şirketin, başka yatırımcılar tarafından ekonomik olarak desteklenmesi için Kanada Pasifik Demir Yolu Montreal Bankasının kurucusu olan Lord Strathcona'yı müzakereci olarak atamıştır. Lord Strathcona, Burma Oil Company'yi teşvik ederek D'Arcy'nin şirketine ortak olmasını sağlamıştır. 1905'de

⁵⁶ İmtiyazın gerektirdiği üzere İran Hükümetine 20.000 sterlin nakit ve 20.000 sterlinlik de hisse verdi. Ayrıca İran'daki İmtiyazı güvence altına alan başka onur borçları da vardı. Bunlara toplam da 49.000 sterlin ödedi. 19.000 nakit kalan kısmı hisse halinde idi. Bu hisselerden 20.000'i başbakana, dışişleri ve maden bakanlarına ödenmiştir. Fereidun Fesharaki, **Development of The Iranian Oil Industry: International and Domestic Aspects**, Praeger Publishers, New York, 1976, s. 6.

⁵⁷ Yergin, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁸ Yergin, *a.g.e.*, s. 152.

⁵⁹ Spenser Wilkinson, **Government and The War**, Constable and Company Ltd., London, 1918, s. 185.

⁶⁰ Mosley, **Power Play...**, a.g.e., s. 23.

İmtiyazlar Sendikası adında ortaklık kurularak İmtiyazın İngilizlerin elinde kalması sağlamıştır.⁶¹

Şirkete ait mali sıkıntılar çözülürken, İran'ın güneyindeki Mescidi Süleyman'da Bahtiyari Kabileleri ile sürtüşmeler yaşanmaya başlanmıştır. Örneğin, Bahtiyari Kabileleri, bölgede çıkarılan petrolden elde edilen kar üzerinden % 10 isterken, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, -mesele İran Hükümetine yansıtılmadan- sorunun çözümü için İsfahan'daki İngiliz Konsolosu John Richard Preece'yi görevlendirmiştir. 15 Kasım 1905'te Bahtiyari Hanları ile yapılan görüşmeler sonucu, Bahtiyari bölgesindeki petrol çalışmalarını için kurulmuş olan her bir şirket veya şirketlere % 3 hisse verilmesi kabul edilmiştir.⁶² Böylece Şirketin sorunları, İngiliz Hükümetinin desteği ile çözülürken İran petrolüne sahip olmak isteyen dönemin güçlü ülkesi Rusya ise "İngiltere için potansiyel düşman/tehdit" olarak kalmaya devam etmiştir.

1.2.2. İran'da İngiliz-Rus İşgali ve Petrol

19. yüzyılın sonlarına doğru İran üzerinde artan İngiliz-Rus rekabeti, her zaman İngiltere'nin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Örneğin, D'Arcy İmtiyazından önce Rusların, Bakü'den Basra Körfezi'ne uzanan bir boru hattı inşa etme girişimi,

⁶¹ İmtiyazlar Sendikası, toplamda 100.000 sterlinlik hisse sermayesiyle kurulmuştur. Sermayenin 95.000 sterlini Burma Oil Company'nin, 5.000 ise Lord Strathcona'ya aitti. Elm, *a.g.e.*, s. 10; Yergin, *a.g.e.*, s. 156.

⁶² Yergin, *a.g.e.*, s. 159.

İngiltere tarafından engellenmiştir.⁶³ İngiltere'nin bu girişiminden yedi yıl sonra konjonktür değişmiş ve stratejiler de yeniden gözden geçirilmiştir.

İran'daki 1906'da başlayan anayasal çekişmelerden faydalanmak isteyen Rusya ve İngiltere, düşmanlıklarını ve rekabeti bir tarafa bırakarak 31 Ağustos 1907'de İran'ı iki nüfuz bölgesine ayıran bir anlaşma imzalamışlardır.⁶⁴ Anlaşma Ruslar için 1905'deki İhtilalin getirdiği sorunlardan kurtulmak ve Rus-Japon Savaşından yenilgisinin etkisini telafi etme⁶⁵ açısından yeni bir fırsat oluşturmuştur. İngilizler içinse bu anlaşma, Ortadoğu'nun Almanya tarafından işgal edilmesinin önüne geçilmesini ifade etmekteydi.⁶⁶ Anlaşma ile İngiltere, İran'ın kuzey yarısında Rusya'nın çıkarlarına müdahale etmemeyi kabul etmiştir. Rusya ise Ortadoğu ve Hindistan'daki İngiliz çıkarları için büyük önem arz eden Güney İran ve İran Körfezi bölgesinde herhangi bir müdahalede bulunmamayı taahhüt etmiştir.⁶⁷

İçerde Şah'a karşı mücadele veren ve meşruti yönetim için çeşitli büyüklüklerde protestolar yapan geniş halk kitleleri, anlaşmaya karşı tepkilerini ortaya koymuşlardır. Bu durumun sonucu olarak da Anlaşmanın St. Petersburg'da sonuca bağlandığı gün, İran Başbakanı Eminül Sultan, Tahran'da düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştür.⁶⁸ İran başbakanına yapılan bu suikastın milliyetçiler tarafından mı yoksa dış güçlerle işbirliği içinde olanlar tarafından mı

⁶³ Bu dönemde İngiltere, İran'ı uyarmış ve boru hattına ilişkin yapılacak bu anlaşmanın, "*boru hattı hiçbir zaman gerçekleşmese bile Güney İran'a sürveyanların, mühendislerin, Kazak kökenli koruyucuların sokulması için bir mazeret oluşturacağı, bunun da üstü kapalı bir askerî işgal anlamına geleceğini*" ifade etmişti. Ayhan, *a.g.e.* s. 131.

⁶⁴ Gene R. Garthwaite, **The Perians**, Blackwell Publishing, Oxford, 2005, s. 218.

⁶⁵ Engdahl, *a.g.e.*, s. 47.

⁶⁶ Yergin, *a.g.e.*, s. 160.

⁶⁷ Gürel, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁸ 1907 İngiliz-Rus Anlaşmasının detayları ortaya çıkınca suikastçı kahraman olarak adlandırılmaya ve kutsanmaya başlanmıştır. Elm, *a.g.e.*, s. 10.

gerçekleştirildiği net değildir. Çünkü bu dönemde İngilizlerin, bürokratlarında içinde olduğu bazı marjinal gruplara, verdiği rüşvet karşılığı ticari menfaat sağladığı ve çeşitli ayaklanmalar düzenlediği bilinmektedir.⁶⁹

Nihayetinde 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması, İran açısından büyük bir hezimetken, iki işgalci ülke açısından, aralarındaki neredeyse yüzyılı bulan çatışmanın istikrara kavuşması anlamı taşımaktadır. Aslında bu durum, iki ülkenin İran'a ekonomik ve politik olarak farklı bakış açısından kaynaklanmaktadır. Rusya açısından İran, adeta bir "yaşam alanını" temsil ederken, İngiltere açısından ise üzerinde toprak talebinden ziyade, ticari/ekonomik stratejinin bir parçası olarak görülmüştür. Tarihsel veriler bu durumu desteklemektedir.⁷⁰

1.3. İRAN'DA PETROL PATLAMASI (1908)

1906 yılında, Şah'ın dış borçlanması ve halkın ekonomik durumu karşısında İran içinde toplumsal tepkileri artırmış, bu durum milliyetçi yapıyı beslemiştir. Böylece İran'da ilk anayasal çalışmalar meyvesini vermeye başlamıştır. İran'ın bu – parçalı- iç siyasi yapısında milliyetçiler, anayasayı hazırlama çabasıyla meşgulken, D'Arcy'nin adamları da Mescidi Süleyman'da sondaj çalışmalarına devam etmişlerdir. Şirketi, adeta devletin bir kuruluşu gibi gören İngiliz Hükümeti, D'Arcy'nin sondaj ekibinin güvenliği için Yüzbaşı Arnold Wilson komutasında 20 Hintliden oluşan askerî birliğini de bölgeye sevk etmiştir.⁷¹

⁶⁹ Elm, *a.g.e.*

⁷⁰ Donald Ewalt, "The Fight for Oil: British in Persia 1919", **History Today Middle East**, Volume 31, Issue 9, September 1981, s. 11.

⁷¹ Yergin, *a.g.e.*, s. 160.

Şirkette güvenlik sorunun çözümlmesine rağmen, petrol çalışmalarının finansmanı yeniden önemli bir sorun haline gelmiştir. 1908 başlarında petrol çalışmalarının geleceği konusunda karar vermek amacıyla Burma Oil Şirketi, İran'a bir araştırmacı göndermiştir. Araştırmacı, incelemeleri sonucunda petrol faaliyetlerinin sonuç vermeyeceğini rapor etmiştir. Bunun üzerine Londra tarafından İngiliz Kraliyet Mühendisi Reynolds'a çalışmaların durdurmasını bildiren bir telgraf gönderilmiştir.⁷² Ancak Reynolds, telgraf tam olarak teyit edilene kadar çalışmalara devam etmiştir. Bu karar, Ortadoğu tarihinde dönüm noktası olmuştur. Çünkü tarih 26 Mayıs 1908'i gösterdiğinde Mescidi Süleyman'da 1180 fit derinliğinde ticari değerde petrol bulunmuştur.⁷³ Böylece, 8 yıl süren bu İngiliz girişimi, petrolün keşfiyle sonuçlanmıştır.

1.3.1. Anglo-Persian Oil Company'nin (APOC) Kurulması

İran petrolünün ticari değerdeki niteliği belli olup finansal kaygılar sona erince işletim faaliyetlerinin bütün yönlerini finanse edebilecek büyük bir şirket kurmak için çalışmalara başlanmıştır. Lord Strathcona, D'Arcy, Burma Oil temsilcileri ve uzmanlar ile uzun tartışma ve müzakerelerden sonra kurulması planlanan petrol şirketinin çerçevesi çizilmiştir. Ayrıca, İmtiyazın sahibi ve kişisel finansör D'Arcy'nin masraflarının tanzim edilmesi için de Mart 1909 sonlarında D'Arcy ile Burma grubu arasında bir anlaşmaya varılmıştır.⁷⁴

⁷² Elm, *a.g.e.*, s. 10.

⁷³ Petrolün bulunmasına ilişkin telgraf Ek-1'de verilmiştir. "First oil", <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014440&contentId=7027520>, (Erişim: 10.11.2010)

⁷⁴ Bu anlaşmayla D'Arcy, İmtiyazlarını satmaya, buna bağlı çeşitli haklarını da satmaya karar vermiştir. Satışın 203,067 sterlini nakit, 170 bin ise şirketin hissesiydi. D'Arcy masraflarının yanında

1901 Anlaşmasına göre, İmtiyazın D’Arcy’den el değiştirmesi, İran Hükümetinin onayına bağlanmıştır. Danışman ve şirketin yönetim kurulu üyesi Wincent Ketapçı’nın aracılığında yapılan müzakerelerden sonra 14 Nisan 1909’da toplam 2 milyon sterlin sermayeli APOC kurulmuştur.⁷⁵ Genel hisseden, Burma Petrol Şirketi 550 bin, İmtiyazlar Sendikası 400 bin, Lord Strathcona ise 300 bin sterlin almış, Strathcona, bu şirketin başkanı seçilmiştir.⁷⁶ Aynı zamanda APOC’un tüzüğünde, İngiliz Donanmasından petrol için “hatırı sayılır sözleşmeler” ve ihaleler alınabileceği yer almıştır. Diğer taraftan APOC’un boru hatlarını, İngiliz askerî güçlerinin kontrolünde İran körfezine ulaştırılması da öngörülmüştür.⁷⁷

APOC’un kuruluşu tamamlanırken İran’da iç karışıklıklar daha da artmıştır. Şah, Kazak Tugayı komutanı Rus Albay Vladimir Liakhoff’a Meclisi bombalattırılmış, birkaç yüz anayasa/reform yanlısını öldürtmüştür.⁷⁸ Bu durum, Şah’a karşı ayaklamayı daha da şiddetlendirmiştir. 1909 Temmuz ayında milliyetçi gruplar, Kazak Tugaylarını ele geçirip başkenti işgal etmiştir. Kendini tehlike de gören Şah, ailesiyle birlikte İran’daki Rus delegasyonuna sığınmıştır.⁷⁹

895 bin sterlinlik kar elde edilmiş oluyordu. Bu rakam, Burma petrol hisselerinin değerine tekabül ediyordu. Elm, *a.g.e.* s. 12.

⁷⁵ Ketapçı’nın onayını almak için Burma Petrol Şirketi, 11 bin hisse vermiştir. Fesharaki, *a.g.e.*, s. 7; Bahman Oskoui, “**Oil in Persia and The Bakhtiari**”, <http://www.bakhtiarifamily.com/oil.php>, (Erişim: 30.12.2010)

⁷⁶ Nisan ayında halka arz edildi yarım saat içinde hisseler satıldı. Şirketin 7 üyeli yönetim kuruluna D’Arcy ve Sir John Cargill de dahildir ve ayrıca Sir John Cargill Burma’nda yönetim kurulu üyesidir. Elm, *a.g.e.*, s. 13.

⁷⁷ Laurence Paul Elwell-Sutton, **Persian Oil: A Study in Power Politics**, Lawrence and Wishart, London, 1955, s. 20.

⁷⁸ Karadağ’a göre “*bu ihtilal, İran toprakları üzerinde sadece kendi emellerini ve iktisadi hâkimiyetlerini kurmak isteyen petrolcülerin işiydi.*” Raif Karadağ, **Petrol Fırtınası**, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 13-14.

⁷⁹ 20 yaşındaki oğlu Ahmet, Rus himayesinden çıkıp meşrutî monarşi adına yemin etti. Tahtından ayrılmış olan Şah, ailesi ile birlikte Odessa’ya gitti. Elwell-Sutton, *a.g.e.*, ss. 20-21.

Tahran'daki bu çalkantıların aksine, petrol üretilen İran'ın güney kesimleri bu durumdan etkilenmemiştir. APOC, Abadan'da petrol boru hattı inşa etme ve rafineri kurma çalışmasına devam etmiştir. Bölge, İran Merkezi Hükümetine sözde bağlı olmakla birlikte İngiliz desteği ile adeta bir otonomi oluşturmuştur. Fakat İran'da meşruti yönetimin ortaya çıkması üzerine Mayıs 1909'da, İran Körfezindeki İngiliz Binbaşı Percy Zachariah Cox Şah'a, -İngiltere devleti adına- mevcut statükosunun korunacağı yönünde teminat vermiştir.⁸⁰ İngiltere böylece, şirketin çıkarları ve dolayısıyla da petrolün çıkarılması için gereken istikrar ortamı açısından kolayca etki edemeyeceği federal ya da oligarşik yönetim yerine, "karar alma maliyeti" daha düşük olan monarşiyi güçlü bir şekilde desteklediğini göstermiştir.

1.3.2. Petrol Boru Hattı ve Abadan'da İlk Petrol Rafinerisi

1912 yılı APOC tarihinde dönüm noktası olmuştur. Bu tarihte Mescidi Süleyman petrol sahaları ile Abadan Limanı ve Rafinerisi arasındaki 222 kilometrelik ilk boru hattı inşası tamamlanmıştır.⁸¹ Bu hat, yıllık 400 bin ton kapasiteli olarak inşa edilmiş, 43 bin ton ham petrol ihracı ile ilk faaliyetine başlamıştır. 1914'te ihracat rakamı 274 bin tona ulaşmıştır. 1914'te sadece 2 kuyunun üretimi (30 sondaj kuyusundan sadece 2 sinin üretimi) boru hattının alabileceğinden fazla olmuştur. Depo tanklarında yer kalmayınca APOC, çıkarılmış

⁸⁰ Elm, *a.g.e.*, ss. 14-15.

⁸¹ "1909: the BP Story Begins",

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9028996&contentId=7052788>, (Erişim: 09.10.2010).

olan petrolün geri kalanını yakmış, sondajlara geçici olarak ara verdiğini duyurmuştur.⁸²

1.3.3. İngiltere -APOC Ortaklığı (1914)

İran petrol sahaları geliştikçe İngiliz Hükümeti, APOC'un sahip olduğu potansiyel kaynakların farkına varmaya başlamıştır. 1911'de Winston Churchill, Kraliyet Donanmasının yakıtını kömürden petrole çevirme fikrini yeniden gündeme getirerek⁸³ APOC'un donanmaya yeterli arzı sağlayıp sağlayamayacağını teyit etmek için istihbarat eski müdürü Amiral Sir Edmont Slade başkanlığında bir ekibi İran'a göndermiştir. İran'daki petrol arzını yeterli bulan Slade, 1914'te İngiliz Donanmasına, APOC'un kontrol altına alınmasını tavsiye etmiştir. Nihayetinde Churchill'in İngiliz Hükümetinden Donanma için 2 milyon sterlin karşılığında APOC'un % 51 hissesinin satın alınması önerisi,⁸⁴ 17 Haziran 1914'te Mecliste yapılan oylamada kabul edilmiştir.⁸⁵ APOC, bu hisse satışı ile beraber nominal hisselerini artırmış ve İngiliz donanmasının artan yakıt ihtiyacını karşılamak için üretim kapasitesini artırmıştır. Ayrıca İngiliz Hükümeti, APOC yönetim kuruluna 2 üye atamıştır. BP tarihçisi Dr. Ferrier'e göre "*hükümetin şirkete hissedar olmasının D'Arcy imtiyazının ruhunu değiştirdiği ve uluslararası ilişkiler bağlamındaki durumu üzerinde esaslı bir etkisinin olduğu inkâr edilemez. Her ne kadar bağımsızlığını ilan*

⁸² Abadan Rafinerisi, İranlı, Arap, Çinli, Burmalı bir çok milleten mühendis, zanaatkar ve işçinin bir araya gelmesiyle inşa edilmiştir. Elm, *a.g.e.*, s. 15.

⁸³ Engdahl, *a.g.e.*, s. 39.

⁸⁴ Bu misyonun üyelerinden biriside müstemleke bürosunun petrol danışmanı ve Birmingham Üniversitesi Madencilik bölümü öğretim üyesi olan Prof. John Cadman'dı. (Cadman sonradan APOC'un başkanı olmuştur.) Oskoui, **a.g.e**; Roger Howard, **İran Oil: The New Middle East Challenge to America**, I.B.Tauris & Co. Ltd, New York, 2007, s. 48.

⁸⁵ Meclisteki onay, 1. Dünya Şavaşından 48 gün önce gerçekleşmiş, 18 ret oyuna karşı 254 oyla kabul edilmiştir. Michael T. Klare, **Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları**, Çev. Özge İnciler, Devin Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 49; Molek, *a.g.e.*, s. 128; Maugeri, *a.g.e.*, s. 23; Fesharaki, *a.g.e.*, s. 8.

etmişse de şirket, sadece özel bir örgüt değil, millî amaçlara yönelik bir teşebbüs olarak algılanmıştır.”⁸⁶

1.3.4. Birinci Dünya Savaşı, Petrol ve İngiliz Ordusu

İngiliz Deniz Kuvvetlerinin petrole geçiş kararı, Avrupa ve dünyadaki dengeler açısından stratejik bir önem taşır. Çünkü İngiltere'nin, başta Almanya olmak üzere bütün “düşmanlarına” karşı çok büyük üstünlükler elde etmesine neden olmuştur. Zengin kömür kaynaklarına sahip olan İngiltere için yeteri kadar petrol kaynağı olmaması petrole geçişte önemli bir tereddüt oluşturmuşsa da İngiliz Hükümeti bu kararı onaylamıştır.⁸⁷

Mayıs 1914'te İngiliz Donanması, APOC ile yıllık 500 bin ton petrol alımını içeren 20 yıllık bir sözleşme imzalamıştır. Fiyatta ton başına 30 sterlin olarak anlaşılmış, şirketin kârı, nominal hisseler (mevcut hissesi) üzerinde % 10'u geçtiği zaman, fiyatın iniş çıkışa göre ayarlanması öngörülmüştür. Ancak asgari fiyatın, ton başına 1 sterlinden az olmaması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Donanma, savaş zamanlarında ihtiyaç duyduğu kadar petrol temini konusunda ilk opsiyon sahibi olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın başında -1914'te- İngiliz Donanmasının yakıt ihtiyacı ani artış göstermiş, bu nedenle Abadan Rafinerisi üretim kapasitesini artırmıştır.⁸⁸ Klare'e göre savaşın başından sonuna kadar petrol, “*askerî stratejide bir devrimin başarısında kilit rol oynamıştır. ...daha hızlı deniz savaşları çağında bu yeni yakıtın bol ve güvenli temini, giderek daha önem kazanmıştır.*”⁸⁹ Sonuç olarak

⁸⁶ Ferrier, *a.g.e.*, s. 202.

⁸⁷ Klare, *a.g.e.*, s. 48.

⁸⁸ Öyle ki bu üretim % 65'e kadar ulaştı. Elm, *a.g.e.*, s. 17.

⁸⁹ Klare, *a.g.e.*, s. 49.

İngiltere'nin savaş boyunca başarısını ve savaş makinelerinin yakıtını sağlayan, ucuz İran petrolü olmuştur.⁹⁰

1.4. İNGİLİZ-İRAN ANTLAŞMASI (1919)

1914'e kadar tek kazancı İran petroleri olan⁹¹ APOC, denizaşırı çalışmalarını genişletmek ve Bremen Avrupa Petrol Birliğinin yan kuruluşu olan British Petroleum Company (BP)'yi satın almak istemiş, ancak I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde İngiliz Hükümeti, BP ve onun paydaş kuruluşlarına, Almanya ile irtibatlı olduğu gerekçesiyle ilk başta ihtiyatla yaklaşmıştır. Yürütülen müzakerelerden sonra APOC, BP'yi 2 milyon sterline satın almıştır.⁹² Nihayetinde bu alışveriş, 1915'te İngiliz Tanker Şirketinin kurulmasına,⁹³ APOC'un kendi nakliye şirketine sahip olmasına ve kendi pazarlama stratejisini geliştirmesine yardımcı olmuştur. Örneğin, 1921'de Ulusal Petrol Rafinerileri Ltd Şirketleri oluşturularak Walesa'da Llandarcy ve İskoçya'da Grangemouth rafinerileri inşa edilmiştir.⁹⁴ Daha sonra Fransa, İtalya, Belçika ve Avustralya'daki rafinerileri de satın almıştır. APOC Başkanının 1917

⁹⁰ Churchill, Donanma Sözleşmesini imzaladıktan sonra tam 8 yıl içerisinde yaklaşık olarak 7,5 milyonluk sterlin tasarruf sağladığını ve bununla petrolün satın alınan rakamından kaynaklandığını söylüyordu. Bu rakamın diğer 3 büyük geri dönüşünü de şöyle sıralıyordu; Hükümetin asıl yatırım hisselerinde ki değerinden 16 milyon sterlin, Hükümetin paylardan faizlerden ve vergilerden aldığı 6,5 milyon ve İngiltere'ye APOC'un rakiplerindeki düşük fiyattan elde ettiği 10 milyon sterlinlik bir dönüş olmuştur. Churchill, İngiltere Hükümetinin APOC'a yaptığı yatırımdan tahakkuk eden karlarını, 1912–1914 arası yola çıkan filoların aynı dönemde herhangi bir güç tarafından inşa edilebileceğini yâda İngiliz donamasına maliyet getirmeden ayrıca bir kazancı beklemiyordu". Yani Churchill'e göre talih, uzak topraklarda umutlarında ötesinde bir ödül sunmuştu. Elm, *a.g.e.*, s. 17. Savaş sürecinde İngiliz orduları, Lord Curzon'unda ifade ettiği gibi; "*petrol dalgası üzerinde zafere yüzmüşlerdir.*" "**Recent History**", <http://www.khozan.com/>, (Erişim: 08.02.2010).

⁹¹ Ferrier, *a.g.e.*, s. 230.

⁹² Bu fiyata, 7 tanker, 15 okyanus tesisi, 520 iç kara deposu, 535 demiryolu tank vagonları ve 1102 karayolu taşıtı dahil edilmiştir. "**BP-Early history**", <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014441&contentId=7027521>, (Erişim: 09.10.2010).

⁹³ "**1909: the BP Story Begins**",

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9028996&contentId=7052788>, (Erişim: 09.10.2010).

⁹⁴ "**1909: the BP Story Begins**"

yılında hazırladığı raporda, 400 bin ton petrol üretiminin Mescid-i Süleyman'daki 15 kuyudan 4 milyonluk yatırımla elde ederken Raman ve Galiçya'daki 2000 petrol kuyusundan 40 milyonluk bir yatırımla daha az üretim sağlandığını yazmıştır.⁹⁵

Bununla birlikte APOC, İran'a yapılacak ödemeleri azaltmak için her yola başvurmuştur. Örneğin, Şubat 1915'te Bahtiyari kabile üyeleri (Almanya'nın tahriki sonucu) petrolün Abadan'a akmasını sağlayan boru hattını patlatmış, APOC bu durumu kendi lehine çevirmek istemiş, mesele çözülene kadar İran'a yapılacak ödemenin askıya alınacağını duyurmuştur.⁹⁶ İran Hükümeti ise D'Arcy İmtiyazının 17. Maddesi uyarınca meselenin hakeme havale edilmesini istemiştir. Tahran'daki İngiliz Büyükelçisi ise APOC'un zararları konusunda kimsenin sorgulamasına izin verilmeyeceğini açıklamıştır. 1919'da İngiliz mali danışmanı olan Sydney Armitage-Smith, meselenin araştırılması için William McLintock'u görevlendirmiştir.⁹⁷ Şubat 1920'deki raporunu tamamlayan McLintock, 20 bin sterlin olarak hesaplanan zarardan İran'ın sorumlu olmadığını, boru hattının Kraliyet Donanması için önemini bilen "düşmanlarının" işine yaradığını belirtmiştir. McLintock raporunda ayrıca, APOC'un muhasebe defterlerinde birçok düzensizlik tespit edildiğini ve Şirketin her yıl net karından da bir miktar azalttığını ortaya koymuştur. İran'a ödenecek miktarın bir kısmının da boru hatlarını koruma bahanesiyle APOC tarafından Bahtiyari şeflerine ödendiğini ortaya koymuştur. APOC'un İran'a ödenmesi gereken miktarı

⁹⁵ Elm, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁶ APOC, İran Hükümetinden, zararın tazmini için 402,887 sterlin istemişti. Elwell-Sutton, *a.g.e.*, s. 26.

⁹⁷ Elm, *a.g.e.*

azaltma yöntemlerinden biri de İngiliz Donanması'na düşük fiyatlarla petrol satması olmuştur.⁹⁸

McLintock, İran Dışişleri Bakanı Nusret Devle'ye, APOC'un tazminat davasının düşürülmesini ve İran'ın Mart 1919'a kadarki iddialarının yerine getirilmesini, bunun içinde İran'a 500 bin sterlin ödenmesini öneren bir mektup yazmıştır. APOC, baskılar artınca daha önce 20 yıl olarak belirlenen imtiyaz maddelerinin değişen şartlar nedeniyle hükümsüz hale geldiğini bildirmiştir. Bu yeni durum üzerine 20 Aralık 1920'de Armitage-Smith ve APOC, D'Arcy İmtiyazının köklü revizyonu konusunda taslak anlaşmaya varmıştır.⁹⁹ Yeni anlaşma, 1901 İmtiyazının kapsamlı şekilde değiştirilmesini temsil ettiği için Meclis tarafından imzalanması gerekiyorsa da bu onay gerçekleşmemiştir. Fakat APOC, İran Hükümetinin itirazlarına aldırmazlıktan anlaşmanın geçerli olduğunu açıklamıştır.¹⁰⁰

Anlaşmanın niteliği özetle şöyleydi:¹⁰¹

1. İngiltere, İran'ın bağımsızlığına mutlak saygı duyacaktır.
2. İngiltere, yönetimlerce gerekli görülmesi durumunda uzman danışmanlar sağlayacak, dahası İngiltere, İran adına askerî mühimmat ve ekipman temin edecektir.
3. İngiltere, reformları finanse etmeye yardımcı olmak amacıyla % 7 faizle vadeli olarak 2 milyon sterlin borç verecektir.
4. İngiltere, İran'ı, gümrük (tarife) revizyonuna ve demiryolu inşaatına teşvik edecektir.

İngiltere'nin İran Büyükelçisinin İran Başbakanı Devle'ye yazdığı 2 mektupta anlaşmaya eklenmiştir.¹⁰² İngiliz Hükümeti'nin, İran'ın gelecekteki refahını,

⁹⁸ Elwell-Sutton, *a.g.e.*, ss. 26-27.

⁹⁹ Elwell-Sutton, *a.g.e.*, ss. 28-33.

¹⁰⁰ Elm, *a.g.e.*, ss. 22-23.

¹⁰¹ Ewalt, *a.g.e.*, s. 13.

kalkınmasını dair beyanatlara, hem ülke içinde hem de uluslararası kamuoyunda taraftar bulmamıştır. İngiliz askerî birlikleri, I. Dünya Savaşı bitmesine rağmen İran topraklarında kalmaya devam etmiştir. Devle'ye ve yardımcılara, anlaşmanın müzakereleri sürecinde rüşvet verildiği söylentileri, İngiltere'ye ve Devle'ye tepkileri artırmıştır.¹⁰³ Örneğin, İranlı milliyetçiler İngiltere'yi Rusya'nın zafiyetini kapitalize etmeye çalışan emperyalist güç olarak görüyorlardı. Fransız ve Amerikan gazetelerinde de bu duruma benzer yaklaşımlar yer alırken İran resmî yayını *The Raad* gazetesinde, “son umut” olarak görülen Amerika'nın Savaş sonrasında ülkedeki işgalci İngiliz birliklerinin varlığına sessiz kalması eleştirilmiştir.¹⁰⁴

Bakü petrol endüstrisinin APOC'a dâhil etmek istendiği yönünde iddiaların gündemde olduğu bir dönemde İngiliz misyonu, ticari anlaşmaları müzakere etmek üzere Bakü'ye gitmiştir. Yapılan müzakerelerin ardından, varılan anlaşmaya göre Sovyet birlikleri, İran Azerbaycan'ını işgal etmiş, müteakibinde İngiliz kuvvetleri de bölgeden çekilmiştir. Dolayısıyla 1919 Anlaşması, Mayıs 1920'de geçersiz hale gelmiştir.¹⁰⁵

Nihayetinde, İngiltere açısından İngiliz-İran Anlaşması, Kuzey İran'daki ve Bakü'deki petrolün Rusya'dan ele geçirme stratejisinin bir parçası olarak planlanmıştır. Ancak Bolşeviklerin müdahalesi ve İngiliz destekli Rıza Han darbesi

¹⁰² Bu mektuplar, İngiltere'nin İran'daki mevcut statükosunu güvence altına alıyordu. Mektuplardan birisi İran'ın İngilizlerin iki ülke arasında aktif olması konusunda güvence altına alıyordu. İran sınırının her iki tarafında haklı olduğu durumlarda takviye edilebilecekti. Diğer mektup ise İran'daki İngiliz birliklerinin bakım masraflarını İran'dan talep etmeyeceklerdi. Bunun karşılığında ise İran'da, İngiliz hükümetinden bölgedeki askerî birliklerinden doğacak zararları istemeyecekti. Nasrollah S. Fatemi, “**Anglo-Persian Agreement of 1919**”, <http://www.iranica.com/articles/anglo-persian-agreement-1919>, (Erişim: 23.01.2011).

¹⁰³ İngilizleri kullanarak İran İmparatorluk Bankasını kontrol ediyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Sarem el Dawla ve Prens Firuz'a, 100 biner toman, Başbakanı ise 200 bin vermişti. Fatemi, *a.g.e.*

¹⁰⁴ İran resmî yayını *The Raad* gazetesi hariç, İran'daki 26 gazete anlaşmaya karşı çıkmıştır. Ewalt, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁰⁵ Ewalt, *a.g.e.*, s. 16.

sonucunda bu plan başarısız olmuştur. Dünyanın kullanılmamış petrol rezervlerini kontrol etme fikriyle başlayan düşünce, Ortadoğu’da İngiliz ve Amerikan petrol şirketlerinin paylaştığı bir kartelev dönüşen yapıya evrilecektir.¹⁰⁶

1.5. İRAN’A İNGİLİZ DESTEKLİ İLK ASKERİ DARBE

Rusya, 26 Haziran 1919 tarihinde yaptığı açıklamada İran’daki yıkımdan, Çarlık Rusya ve İngiltere’nin birlikte sorumlu olduğu bildirilmiştir. Böylece gerçekleşmeye başlayan İran-Rusya yakınlaşması da, iki ülke arasında dostluk anlaşmasına giden yolu açmıştır. Ancak İngiltere, İran’daki konumunu sağlamlaştırmak için bu dönemde (Ocak 1920’de) İran’da Edmond Ironside komutasındaki İngiliz birliklerinin yardımıyla Rus etkisindeki Kazak Tugayını aktif hale getirmiştir. Kazak Tugayı içerisindeki Rus Subayları ise tedrici olarak etkisizleştirilmiş, İranlı Rıza Han da Tugayın başına verilmiştir. Henry Smith yönetimine geçen Kazak Tugayı’ndaki bu dönüşümden sonra Tahran’daki Anglolif gazeteci Seyyid Ziya Tabatabaî, İngiliz delegasyonun 3 üyesinin işbirliği ve Kazak Tugayının yardımıyla Şah’a karşı bir darbe planlamıştır. İngilizlerce desteklenen Tabatabaî, darbe planı için İngiliz İmparatorluk Bankasından finansman sağlamıştır. Seyyid Tabatabaî, 20 Şubat 1921’de Kazak Tugayı kuvvetleri eşliğinde Tahran’a yürümüş, 5 gün sonra kendini başbakan ilan etmiştir.¹⁰⁷ Rıza Han’da İran’ın Silahlı Kuvvetler Komutanı olmuştur. Ziya Tabatabaî, Rusya ile yakınlaşmanın etkisiyle

¹⁰⁶ Ewalt, *a.g.e.*

¹⁰⁷ Aygün Attar, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü”, **Erdem Dergisi**, Sayı 52, 2008, s. 20.

İngiliz-İran Anlaşmasını fesih ederek 26 Şubat 1921’de Rus-İran Dostluk Anlaşmasını imzalamıştır.¹⁰⁸

Ancak anlaşmanın 6. Maddesi İran’ın İngiliz toprak hâkimiyetini engellemekle birlikte Rusya’nın etkisine maruz bırakmıştır. Söz konusu madde, üçüncü bir tarafın İran’a saldırısı durumunda -İran Hükümeti böyle bir tehdide karşı koymadığı takdirde- Rusya, savunma amacıyla, İran içlerine kadar askerî birlik yollama hakkına sahip oluyordu. Ancak, Rus-İran Anlaşmasını imzalayan Tabatabai, İngiltere’nin desteğini ve ülkedeki görece gücünü kaybetmiştir. Darbe sonrasında Silahlı Kuvvetler Komutanı olan Rıza Han’ın gücü artınca otonom Bahtiyari Hanlarını kontrolü altına almış, 29 Ekim 1923’te Ahmet Şah’ın zayıflığından istifade ederek kendisini başbakan ilan etmiştir.¹⁰⁹ Bu tarihten iki yıl sonra -Ekim 1925’te Mecliste, Rıza Han’ının tehditleri sonucu alınan bir kararla Kaçar Hanedanlığını sona erdiren ve Pehlevi hanedanlığını başlatan bir tasarı kabul edilmiştir.¹¹⁰ Böylece 25 Nisan 1926’da Rıza Han, Pehlevi hanedanlığının ilk kralı, İngiliz Hükümeti de bu rejimi tanıyan ilk hükümet olmuştur.

¹⁰⁸ Daha önce yapılan bütün anlaşmalarda geçersiz sayılmıştır. Galia Golan, **Soviet Policies in The Middle East From World War Two to Gorbachev**, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, s. 176.

¹⁰⁹ Rıza Han krala karşı taç giyme kararına, İngilizlerin desteğini almak için Cox’tan sonra Tahran Büyükelçisi olarak atanan Herman Norman’a danışmıştır. Elm, *a.g.e.*, s. 26.

¹¹⁰ Attar, *a.g.e.*, s. 22; Haziran ayında Ziya’nın bakanlar kurulunun yerine geçen yeni kabinede APOC’un gelecek 20 yılında etkili olan 3 isim de vardır. Bunlar; aristokrat olan Ahmet Gavam, Maliye Bakanı Musaddık ve Savaş Bakanı Rıza Han’dır. Tasarının tartışmaları sırasında mecliste milletvekili olan Musaddık tasarıya güçlü bir şekilde itiraz etmiş, Tasarının anayasaya aykırı olduğunu ve diktatörlüğe götürdüğünü söylemişti. Elm, *a.g.e.*, s. 27.

1.6. PETROL İMTİYAZI İLE İLGİLİ ANLAŞMAZLIKLAR DÖNEMİ

1.6.1. Petrol İmtiyazının İptal Edilmesi (1931)

Rıza Han, merkezi yönetimi güçlendirmek ve imtiyazları sonlandırmak için etkinliğini artırmıştır. Örneğin, 1928'de İran Millî Bankasını kurmuş ve 2 yıl sonra İngiliz İmparatorluk Bankasının hisse senetlerini bu bankaya transfer etmiştir.¹¹¹ Temmuz 1928'de Rıza Şah, nüfuzlu elçisi Abdül Hüseyin Teymurtaş'ı, hem APOC'un hem de yeni kurulan Turkish Petroleum Company'nın (TPC) Başkanı olan Sir John Cadman'la Petrol İmtiyazını yeniden müzakere için Londra'ya göndermiştir. Müzakerelerde APOC tarafından, İran'ın petrol şirketi hisselerinden % 20 alması ve imtiyaz alanını 100.000 m²'ye düşürmesi karşılığında da İmtiyazın 30 yıl uzatılması önerisi getirilmiştir. İran buna karşılık, şirketten % 25 hisse alınması, sözleşmenin yıllık 1 milyon sterlinlik gelir garantisi ve 20 yıllık bir anlaşma süresi öngörmüştür.¹¹² Cadman, 7 Ağustos 1931'da Teymurtaş'a İran Hükümeti ile APOC arasındaki görüşlerde aşırı farklar olması ve dünyadaki ekonomik bunalım nedeniyle anlaşmanın sağlanamadığını, bu durgunluğun geçmesinden sonra müzakerelerin devam edebileceğini İran'a bildirmiştir.¹¹³ Aslında APOC, İran'ın geçirmekte olduğu ekonomik bunalımlar nedeniyle anlaşmayı imzalamaya mecbur kalacağını öngörmekteydi. Eylül 1931'de yeniden yapılan müzakerelerde, APOC'un ödemelerinin % 16'dan % 20'ye çıkararak bir taslak anlaşmayla sonuçlanmıştır. Bir

¹¹¹ Garthwaite, *a.g.e.*, s. 228.

¹¹² Elm, *a.g.e.*, s. 29.

¹¹³ Bu dönemde New York Borsası çöküşüyle beraber dünyada yaşanan ekonomik bunalım nedeniyle (1929), petrol fiyatları ani düşüşe geçmişti. Bu belirsizlikten ötürü APOC, müzakerelere devam etmemiştir. Alawi D. Kayal, **The Control of Oil: East-West Rivalry in The Persian Gulf**, Distributed by Columbia University Press, London, 2002, s. 88.

dizi düzeltmeden sonra Anlaşma, 22 Mayıs 1932’de yürürlüğe girmiştir.¹¹⁴ Anlaşma yürürlüğe girmekle birlikte, İran Hükümeti ile APOC arasında anlaşmazlıklar devam etmiştir. Örneğin, İran Hükümet temsilcilerinin, APOC’un muhasebe hesapları ve taslak anlaşma üzerindeki müzakereleri inceleme isteği, sürekli olarak reddedilmiştir.¹¹⁵

Bu gelişmeler üzerine, İran’daki ekonomik krizin derinleştiği sırada, Rıza Şah, 26 Kasım 1932’de, anlaşmanın müzakerecisi Teymurtaş’ın da hazır bulunduğu bir toplantı yaparak İmtiyazı iptal etmiştir. 27 Kasım’da İran Maliye Bakanı H. Takizade, APOC’un Tahran’daki vekil müdürü olan T.L. Jacks’a, 1901 D’Arcy İmtiyazının fesih edildiğini bildirmiştir.¹¹⁶ Ayrıca bildiri notunda, şirketin İran’ın çıkarlarını koruyan yeni bir anlaşmaya karşı çıkılmayacağı da yer almıştır. 3 gün sonra Meclis, imtiyazın iptalini oybirliği ile onaylamıştır. APOC, İran Hükümetine İmtiyazın fesine karşılık bir protesto notu göndermiştir. İngiliz Hükümeti ise İran’a, iptalin geri çekilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹¹⁷

1.6.2. Baskılar ve 1933 Ek Anlaşması

Petrol İmtiyazının İran hükümetince iptali, İngiliz Dışişleri Bakanlığında, sorunun halli için alternatif stratejiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, İngiliz Dışişleri Ofisinin Doğu Hint Adaları askerî birliklerini İran Körfezi’ne göndererek bir kriz başlatma önerisi, İngiliz kabinesine sunulmuş, ancak kabul görmemiştir.

¹¹⁴ Ferrier, *a.g.e.*, ss. 616-621.

¹¹⁵ İran’ın petrol üretimi 1930’da 5.9 milyon tondu ve 1,3 milyon sterlin kazanmaktaydı. 1931’de bu üretim % 3.2 gerilemiştir. İran basını, şirkete karşı eleştirilerini artırmış ve İran hazinesine yanlış hesaplar verdiğini iddia etmiştir. Elm, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁶ Fesharaki, *a.g.e.*, s. 12.

¹¹⁷ Elm, *a.g.e.*

İmtiyazın iptalinin, uluslararası hukuka aykırı olduğunu iddia eden İngiltere karşısında İran Hükümeti, meseleyi Uluslararası Adalet Divanı Lahey'e götüreceğini bildirmiştir. İngiliz Kabinesi, İran'dan önce davranarak meseleyi 14 Aralık 1932'de Milletler Cemiyeti Konseyine götürmüştür.¹¹⁸ Ocak 1933'te her iki tarafı dinleyen Konseyden sonra, Çekoslovakyalı raportör Dr. Eduard Benes, her iki tarafı uzlaştıracak yeni bir anlaşma hazırlamaları için doğrudan müzakereleri önermiştir.¹¹⁹ Nihayetinde taraflar bu karara uymuş ve Nisan 1933'te Tahran'da doğrudan müzakereler başlamıştır.¹²⁰

Müzakerelerden önce Lord Greenway, halefi Cadman'a, "*İngiliz hükümetinin desteği arkanızda olduğu müddetçe güçlü bir pozisyonda olacaksınız. APOC'un yeni bir anlaşma çıkarabileceğinden şüphem yok*" diye bir mektup göndermiştir. Ayrıca, hem APOC yönetim kurulu, hem de İngiliz Hükümeti, Cadman'a, sıkı pazarlık etmesi telkininde bulunmuştur. APOC İran'a, sadece alt kuruluşlarının karından hisse verme taraftarıyken, İran ise özellikle, İmtiyaz alanın daraltılması, APOC'un İran Körfezine boru hattı yapma/döşeme hakkının iptali gibi konuları gündeme getirmiştir.¹²¹

İngiliz Hükümetinin meseleye müdahalesinden rahatsız olmasına rağmen Şah, APOC başkanı Cadman'la yaptığı sıkı müzakerelerin ardından şartları kabul

¹¹⁸ Fesharaki, *a.g.e.*

¹¹⁹ Elm, *a.g.e.*, s. 33.

¹²⁰ APOC'un yeni dönem müzakerecileri Sir Cadman, yardımcısı Sir William Fraser ve şirketin İran'daki doktoru olan Dr. M.Y. Young idi. İran heyeti ise Dışişleri Bakanı M. A. Farugi, Adalet Bakanı Davar, Maliye Bakanı Takizade ve İran Millî Bankası Başkanı Hüseyin Ala'dan oluşmaktaydı. Daha önceki müzakereleri yürüten Teymurtaş bulunmuyordu. Elm, *a.g.e.*, s. 34.

¹²¹ Görüşmelere katılması için Cadman'la beraber İskoçyalı William Fraser'da gönderilmiştir. Daha sonra Cadman'ın rahatsızlığı nedeniyle müzakereleri yürütmeyi Fraser'e devretmiştir. Elm, *a.g.e.*, s. 34.

etmiş,¹²² 25 Nisan 1933'te APOC tarafından anlaşmanın taslağı hazırlanmıştır. APOC'un taslağı, birkaç küçük düzeltme sonrasında, nihai anlaşma olarak 29 Nisan 1933 tarihinde imzalanmıştır.¹²³ Anlaşma ile İmtiyazın süresi 1993'e kadar uzatılmıştır.¹²⁴ Ayrıca İran, şirketin petrol arama ve işletme faaliyet alanını 500 binden 100 bin metre kareye indirmiştir ve şirketin, İran Körfezi'nde boru hattı inşa etme hakkını da sona erdirmiştir. Özetle yeni imtiyaz, tonaj ve dolaşımdaki kar payı üzerinden temellendirilmiştir.¹²⁵

1.6.3. İkinci Dünya Savaşı ve İran Petrolü

I. Dünya Savaşında İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmesinin de etkisiyle II. Dünya Savaşında tarafsız kalmak için çok büyük çaba sarf eden Şahlık rejimi, savaşın ilk zamanlarında savaşı kazanacağına kesin gözüyle bakılan Almanya ve İtalya'ya sempati duymaktaydı.* Bu “zafiyetten” yararlanan Almanya, İran'da ticari etkinliğini artırmış; İran'a, teknik uzmanlar göndermiştir. İngiltere, bu uzmanların aslında birer Alman casusu olduğunu iddia etmiştir.¹²⁶ Nihayetinde İngiltere ile Rusya, Almanya'nın İran üzerindeki etkinliğini kırmak ve Rusya'ya bir

¹²² A.g.e.

¹²³ Bu değişiklikler arasında şirketin Anglo-Persian Oil Company'nin yeni adının Anglo-Iranian Oil Company(AIOC) olarak değişmesi de vardır. Çünkü Şah, İran'ın Persian olarak adlandırılmasından hoşlanmıyordu. Fesharaki, *a.g.e.*, s. 14.

¹²⁴ Garthwaite, *a.g.e.*, s. 229.

¹²⁵ Elm, *a.g.e.*, ss. 36-37.

* Kanımızca, bu durumun nedeni Şah'ın, bir asırdan beri ülke toprakları üzerinde İran'ın egemenliğini hiçe sayarak mücadele eden İngiltere ve Rusya'dan kurtulmak istemesidir. Şah, Hitler ve Mussolini'nin savaşı kazanacağına inanıyordu.

¹²⁶ Kraliyet Hava kuvvetleri istihbarat birimleri tarafından Tahran'da, her an harekete geçmeye hazır 4000 Alman olduğu iddia edilmiş, ancak ülkede toplamda 650 civarında olduğu ortaya çıkmıştır. Elm, *a.g.e.*, s. 40.

lojistik destek hattı sağlamak¹²⁷ için 25 Ağustos 1941’de İran’ı, kuzey ve güneyden işgal etmiştir. Şah’da Mozo Adası’na sürgüne gönderilmiştir.¹²⁸

İngiltere’nin, Rıza Şah’ın yerine getirilecek kişi konusunda izlediği politika, 1951 ile 1954’deki petrol millileştirme seyrini de önemli ölçüde belirlemiştir. Bu konu 8 Eylül 1941’de İngiliz Savunma Komitesinde ele alınmış, görüşmelerde Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Kaçar Prens Muhammed Hasan’ı İran’a yeni Şah yapılmasını önermiş, ancak müzakereler sonucu genç Prens Muhammed Rıza’da karar kılınmıştır.¹²⁹

II. Dünya Savaşı yaşanırken -bu iki işgalci güç- İngiltere ve Rusya arasında coğrafi olarak ayırım mevcuttur. Bu iki güce daha sonra Amerikan birlikleri de dâhil olurken bu kuvvetler, İran Körfezi’nden Sovyetlere silah ve mühimmat sevkiyatı için demiryollarını ve limanlarını devralmışlardır.¹³⁰ Neticede Rusya’ya Trans-İran Demiryolu ile 4 milyon ton ve karayoluyla da 1 milyon tonda askerî ve diğer mühimmat nakledilmiştir. Müttefiklerin savaş gayretlerine yönelik bu tarz iletişim hatlarıyla beraber İran, adeta “zafer köprüsü” olmaya başlayacaktır.¹³¹

20. yüzyılın ortalarından itibaren ülkenin kaderinde etkin olmaya başlayan ve sürekli göz ardı edilen İran halkı, kendilerini, hem savaşta hem de barışta İngiltere ve

¹²⁷ İşgal haberi ulaştığında Şah; Tahran’daki İngiliz ve Sovyet temsilcilerini çağırmış: “Eğer saldırının amacı ülkedeki Almanlardan kurtulmak ise bunları bir hafta içinde kendisinin ülkeden kovacağını” bildirmiştir. Ancak her iki temsilciden cevap alamamıştır. Sir Reader Bullard, **Letters from Tehran: A British Ambassador in World War II Persia**, I.B. Tauris, London, 1991, s. 69.

¹²⁸ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914–1995)**, Cilt I-II, 16. Baskı, Alkim Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 525; Azerbaycan’ı işgal eden ve Hint ordusundan oluşan İngiliz Kuvvetleri, Alman sabotajcı olabileceği ihtimaliyle gördükleri her Avrupalıya ateş açmış ve öldürülmüştür. Attar. A.g.e., s. 30.

¹²⁹ Bu karar, Moskova ile de müzakere edilmiştir. Muhammed Hasan, Rıza Han’ın tahtan indirdiği son Ahmet Şah’ında kardeşiydi. Elm, a.g.e.

¹³⁰ Elm, a.g.e., s. 42.

¹³¹ Elm, a.g.e., s. 43.

Rusya'nın mağdurları olarak görmüş, bu durumun sebebi olarak da İngiltere'yi suçlamıştır. Tepkileri kontrol edebilmek için İngilizler, İranlı yaklaşık 200 milliyetçi, politikacı ve Almanya yanlısını tutuklamıştır.¹³² Bazıları ise sürgüne gönderilmiştir.¹³³ Öte yandan ülkedeki İngiliz ve Rus işgalcilere güvenmeyen İranlı yöneticiler, ülkelerinin savaş sonrası tahliyesi için Amerikan desteğine başvurmuştur. 1943 yılında Amerikan devleti aracılığı ile yapılan görüşmelerde savaş sonrasında İngiltere ve Rusya'nın İran'dan 6 ay içerisinde çekilmesi deklere edilmiştir.¹³⁴

1.6.4. Rusların “Pozitif Denge” Talepleri ve Karşı Tepkiler

İran, işgal sırasında İngiltere ve Rusya'nın petrol imtiyazları için de mücadele alanı haline gelmiştir. Örneğin, 1943 yılında Royal Dutch Shell, AIOC faaliyet alanı dışında petrol iznini görüşmek üzere Tahran'a temsilcilerini göndermiştir. Öte yandan Eylül 1944'te Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Sergei Kavtaradze, İran'ın Sovyetler Birliği'ne komşu beş kuzey eyaletini kapsayan bir petrol ruhsatı için Tahran'a gitmiştir. Ancak İran Hükümeti, savaş bitinceye kadar hiçbir ülkeye petrol ruhsatı verilmemesini kararlaştırmıştır. Fakat Meclis'teki Tudeh (komünist) partisinin milletvekilleri, İran'ın Rusya ile Batı arasında siyasi bir denge yakalaması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Tudeh bu konuda, İngilizlere güneyde petrol ruhsatı verildiği için kuzeyde de Ruslara izin verilmesi gerektiğini

¹³² Bunların arasında, 12 yıl sonra İngilizlerin desteğiyle Musaddık'tan başbakanlığı devralacak kişi olan General Zahidi'de vardır. Elm, *a.g.e.*, s. 42.

¹³³ Örneğin General Zahidi'nin Almanlarla işbirliği içinde olmasından şüphelenen İngiliz askerî istihbaratı, O'nu Filistin'e götürmüş ve savaşın sonuna kadar orada kalmasını sağlamıştır. Fitzroy Maclean, **Eastern Approaches**, Jonathan Cape, London, 1949, ss. 264-274.

¹³⁴ Aralık 1943'de Roosevelt, Churchill ve Stalin, Tahran'da savaş planlarını kararlaştırmak için bir araya geldiklerinde yayınlanan ortak deklarasyonda, İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü teminat altına almışlardı. Görüşmeler 28 Kasım- 1Aralık 1942 tarihleri arasında yürütülmüştü ve konferansa şifre adıyla “Eureka” denmekteydi. Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 393. Özetle deklarasyonla, İngiliz ve Rus birliklerinin, savaşı müteakiben 6 ay içerisinde İran topraklarını terk edeceği yer almaktaydı. Kayal, **a.g.e.**, s. 91.

savunmuştur.¹³⁵ Bir dönem bakanlıkta yapmış olan milliyetçi vekil Dr. Musaddık,¹³⁶ buna karşı çıkararak İran'ın birbirini davet eden yabancı "güçlere" izin vermemesini ve "negatif denge" politikasını sürdürmesi gerektiğini savunmuştur.¹³⁷ Dolayısıyla Musaddık, ne savaş sırasında ne de savaştan sonra yabancılara hiçbir petrol imtiyazının verilmemesini özellikle savunmuştur. Daha sonra Meclis'te bütün memurların yabancılarla petrol ruhsatı hakkında konuşmasını yasaklayan bir yasa tasarısı kabul edilmiştir.¹³⁸

Savaş bitmesine rağmen Ruslar, askerî birliklerini (Mart 1946'da) İran'da tutmaya devam etmiştir.¹³⁹ Ayrıca Sovyet sınırında bulunan İran'ın iki kuzey ilinde Sovyet yanlısı otonom yönetimler kurulmuştur. ABD Dışişlerinin girişimleri üzerine Sovyet Rusya ile yapılan görüşmede Stalin; "*Rusya'nın Güneyindeki Bakü petrol alanları (İran) sınırına yakın ve özel bir sorun oluşturuyor. Bu topraklar, İran'ın Sovyetler Birliği'ne karşı muhtemel bir düşmanca hareketine karşı korunmalıdır... ..İran Hükümeti güvenilemezdir. Bakü petrol alanlarına sabotajcıları gönderebilir ve yangın çıkarabilir*"¹⁴⁰ diyerek aslında Sovyetlerin bakışını çok net bir şekilde ortaya koymuştur. İran Hükümeti, Amerika'nın desteğiyle konuyu 19 Ocak 1946'da

¹³⁵ Elm., a.g.e., s. 45.

¹³⁶ Biyografisi için bakınız: Yergin, a.g.e., ss. 525-526.

¹³⁷ Nitekim Ekim 1944'te Mecliste yaptığı konuşmada: "*Pozitif dengeyi takip edersek kuzeyde 92 yıllık petrol ruhsatını (Sovyetler Birliği'ne) vermemiz gerekir. Ancak İran bunu yaparsa, bu hareketi, dengeyi ifade ederken bir elini kaybeden birinin diğer elini de kaybetmesine izin vermesine benzeyecektir.*" demiştir. Abrahamian, a.g.e., s. 151.

¹³⁸ Bu yasağı ihlal edenler 3 ile 8 yıl arasında hapis cezasıyla cezalandırılacaktı. Tudeh milletvekillerinin itirazına rağmen yasa tasarısı büyük bir çoğunlukla onaylandı. Elm., a.g.e., s. 45.

¹³⁹ 30.000 kişilik bir kuvvetiyle İran'da olmasına rağmen Sovyetler Birliği, petrol imtiyazı almak için hala iyi bir konumda olduğunu düşünüyordu. Şubat 1945'de Yalta'da Rus ve İngiliz Dışişleri Bakanları arasında yapılan görüşmede, Sovyetlerin İran'da petrol imtiyazı elde etmesine yönelik anlaşma sağlanmadan görüşme sona ermiştir. Sovyet Dışişleri Bakanı V. M. Molotov konuyu Eden ile görüştü. Görüşmede Eden; "*Kuzey İran'da Sovyetler Birliği'nin petrol çıkarmasını engellemek İngiliz politikasının bir parçası değil*"; aslında Sovyetler Birliği, "*İran petrolünün doğal bir müşterisidir*" demiştir. Ancak konunun, Müttefik askerlerinin İran'dan çekildikten sonra ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. R. Edward.-Jr. Stettinius, **Roosvelt and The Russians: The Yalta Conference**, Doubleday & Company, Inc., New York, 1949, s. 175.

¹⁴⁰ Elm., a.g.e., s. 46.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine taşımıştır.¹⁴¹ Sovyetler Birliği 24 Ocakta Konseyin konuya bakmakla yetkili olmadığını bildiren bir açıklama yaparak tepkisini ortaya koymuştur.¹⁴² Güvenlik Konseyinde ulusal çıkarları doğrultusunda İran'ı destekleyen ABD ve İngiltere'nin çabalarına rağmen, İran lehine bir karar çıkmamıştır. Güvenlik Konseyi, 1932'de olduğu gibi, sorunun doğrudan görüşmeler yoluyla çözümünü öngören bir karar yayınlamıştır. Ahmed Kavam başbakan olursa konuyu İran'la müzakere edebileceğine dair Sovyetlerden gelen ipuçlarıyla birlikte İran Meclisi, Kavam'ı başbakan olarak atamıştır. Bu doğrultuda İran'da 26 Ocakta kurulan Sovyet yanlısı yeni hükümetin başbakanı Kavam, Şubat 1946'da Moskova'ya giderek Rusya'nın İran'ın kuzey illerini boşaltması ön şartıyla Sovyetlere bu bölgede petrol ruhsatı vermeyi taahhüt etmiştir.¹⁴³ Kavam, ülkesine döndükten sonra %51 hissesi Ruslara ait olmak üzere Sovyet-İran Petrol Şirketi kurulmasını öngören Sovyet Büyükelçisi ile bir anlaşma imzalamıştır.¹⁴⁴ Ancak İran yasalarına göre anlaşmanın geçerlilik şartı olan Meclis onayı gerçekleşmemiştir.

Kavam, Rusları sakinleştirmek amacıyla kabinesine üç Tudeh üyesi/komünist bakan almış, İran'ın kuzeyindeki Sovyet güdümlü otonom rejimlerine de bir süre daha müdahale etmemiştir. Anglo-İran Petrol Şirketinin statüsü konusunda endişelenen İngiltere, kısa süre sonra İran'ın petrol üretilen Huzistan eyaletinin işgali için acil durum planları yapmaya başlamış, bu doğrultuda Temmuz 1946'da Irak'ın Basra şehrindeki İngiliz birliklerini takviye etmiş, Güney İran'daki İngiliz yanlılarını

¹⁴¹ Bu, yeni oluşturulan dünya kuruluşunun önüne gelen ilk sorun ve savaştan sonra Birleşmiş Milletlerle Sovyetler Birliği arasındaki ilk karşılaşmaydı. Yergin, *a.g.e.*, s. 484.

¹⁴² Ayhan, *a.g.e.*, s. 208.

¹⁴³ Stephen Kınzer, **Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri**, Çev. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 89.

¹⁴⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 209.

desteklemek için Abadan'a iki savaş gemisi göndermiştir.¹⁴⁵ Ayrıca, Ekimde İngilizlerin teşvikiyle Kaşgai Kabileleri, Buşehr ve Kazerun'da bulunan İran Hükümetine ait garnizonları işgal etmiştir. Kavam buna karşılık, Kaşgai'lerle işbirliği yapan Bahtiyari kabile şefleri ile İngiliz yanlılarını tutuklattırıştır.¹⁴⁶

Ancak İngiltere ile Sovyetlerin, İran'ı bölmek amacıyla gizli bir anlaşma yapmaya hazırlandığından şüphelenen ABD hükümeti, Kavam'a "yabancı güçleri" ülkeden çıkarması için yardım edeceğini bildirmiştir. Bu güvence üzerine Kavam, Tudeh bakanlarını kabinesinden çıkarmış, Aralık 1946'da da kuzeyde kurulan iki Sovyet otonom rejimini ortadan kaldırmıştır. Ruslar, kuzeyde vaat edilen petrol ruhsatının bölgede ihtiyaç duydukları etkiyi kendilerine kazandıracağını düşündüklerinden otonom rejimlerin yıkılmasına müdahale etmemişlerdir. Aralık ayının sonunda Sovyet ve İngiliz kuvvetleri İran'dan tamamen ayrılmıştır.¹⁴⁷

Kavam'ın ikinci adımı, Sovyetlerin petrol ruhsatına karar verecek olan Meclisin 15. oturum seçimlerine hazırlanmak olmuştur. Tudeh Partisi, oluşturduğu güçlü parti mekanizmasıyla sandalyelerin büyük bir çoğunluğunu kazanmıştır. Kavam, aralarında Musaddık'ın da bulunduğu ve istemediği bazı kişilerin parti listelerinden seçilmesini engellemeye çalışmışsa da bağımsız aday olan Musaddık seçilmeyi başarmış, Mecliste sandalye kazanan çok sayıda bağımsız milletvekilinin gayri resmî lideri olarak kalmıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Elm., *a.g.e.*, s. 47.

¹⁴⁶ Elm., *a.g.e.*

¹⁴⁷ Elm., *a.g.e.*, ss. 47-48; Yergin, *a.g.e.*, s. 485.

¹⁴⁸ Tayyar Arı, **Irak, İran, ABD ve Petrol**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2003, s. 333.

ABD, Sovyet petrol ruhsatının Meclisteki muhtemel onayına karşı bir kampanya ve propaganda yürütmeye başlamıştır. Aynı zamanda Ekim 1947’de çok sayıda milletvekili, Kavam’ın Sovyetlerle petrolü görüşmesini reddeden bir yasa tasarısını Meclise sunmuştur. Bu konuda sadece ABD’nin baskısıyla değil aynı zamanda Musaddık’ın liderlik ettiği “bağımsız” milletvekillerinin baskısı da etkili olmuştur.¹⁴⁹ Sonuç olarak 22 Ekim 1947’de onaylanan yasa tasarısı, sadece yabancılara petrol izinlerinin verilmesini yasaklamakla kalmıyor, aynı zamanda hükümete güney petrollerine atf yapılarak bu hakların ihlal edilmesi durumunda; “İran’ın ulusal kaynakları üzerindeki haklarını güvenceye alması için gerekli bütün önlemleri alması” talimatını da vermiştir.¹⁵⁰ Buna karşılık Sovyetler, İran’a petrol anlaşmasının reddinin Sovyetler Birliğine açıkça zarar verdiğini bildiren bir nota göndermiştir. İngilizler ise statükolarının da etkisi ile tepki göstermemişlerdir.¹⁵¹

1.6.5. 1933 Anlaşmasına Ek Anlaşma Görüşmeleri (1949)

Haziran 1948’de, Abdül-Hüseyin Hacir başbakanlık görevini devraldığında İran’ın petrol haklarının koruması için Gilbert Gidel’i¹⁵² ve meclisten bazı milletvekillerini konuyu araştırmak için görevlendirmiştir. Gidel, İranlı uzmanlarla birlikte AOIC ile görüşülecek konuları belirten 50 sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Rapor, çok sayıda büyük sorunu ortaya koymuştur. Örneğin bunlardan biri, AIOC’un 1933 ruhsatında altın garantisi maddesine bağlı kalmamasıdır. Ayrıca ihraç edilen petrol fiyatıyla ilgili olarak İran’ın devlet hisseleri 1933 yılında yüzde 33’ten

¹⁴⁹ Elm., *a.g.e.*, s. 48.

¹⁵⁰ Tayyar Arı, **Irak, İran, ABD ve Petrol**, a.g.e., s. 331.

¹⁵¹ Mostafa Fateh, **Panjah Sal Nafte Iran, : Fifty Years of Persian Oil**, Pyam Pbls, Tehran, 1979, ss. 385-386.

¹⁵² Paris Üniversitesinde uluslararası hukuk profesörü ve La Haye Uluslararası Hukuk Akademisinin başkanı. Kinzer, **Şah’ın Bütün Adamları...**, a.g.e., s. 93.

1947’de yüzde 9’a düşmüştür. Bir başka husus ise New Jersey Standard Oil’in bağlı kuruluşu Creole Oil ile Venezüella arasında yapılan lisans anlaşması ile aynı şartların (şirket karlarının yüzde 50’sini) hakkaniyet temelinde İran’a da sağlanması gerekliliğidir. İran, 1947 yılında lisans ücreti olarak 7 milyon sterlin alırken Venezüella çizgisi temel alındığında bu rakam ton başına yaklaşık 21 ya da 22 milyon sterlin olmaktadır. Ayrıca raporda, Şirketin İran’a olan kâr payı dağıtımında İngiltere’nin belirlediği kurallara tabi olduğu ortaya konmuştur.¹⁵³

İran’a verdiği taahhütleri dikkate almayan AIOC, düşük fiyatlarla petrol ürünleri satmak ve İran petrolünün büyük bir bölümünü yurtdışında rafine etmek için İngiliz Amirallığı ve Amerikan petrol şirketleriyle anlaşmalar imzalamıştır. Öte yandan AIOC, faaliyet süreçlerinde tüketilen petrol ürünleriyle ilgili olarak da İran’a lisans ücreti ödememiştir. AIOC, İran’ın ortaya koyduğu hususlara karşı yine açık bir umursamazlık gösterince 10 milletvekili, 20 Ocak 1949 tarihinde AIOC’un ruhsatının iptalini isteyen bir yasa tasarısını Meclise sunmaya karar vermiştir. Bunun üzerine AIOC ile İran Maliye Bakanı Abbas-Goli Golşayan’ın başkanlığındaki İran ekibi arasında Şubat ayında yeni müzakereler yapılmıştır. Bir ayı aşkın süren müzakerelerde İran Hükümeti, ruhsat ücretlerinin Venezüella ruhsatınıninkine (%50-%50) uygun olması gerektiğini vurgulamış,¹⁵⁴ ancak müzakereler sonuçsuz kalmıştır. 5 Mayıs 1949 tarihinde AIOC Başkanı Fraser ve Başbakan Muhammed Said arasında yapılan toplantıda, 1933 Anlaşmasına ek olarak AIOC tarafından hazırlanan taslak

¹⁵³ Elm., *a.g.e.*, s. 53.

¹⁵⁴ Kınzer, *a.g.e.*, s. 92.

anlaşma metni İran tarafına verilmiştir. Ancak İran Hükümeti, şirketin teklifini kabul etmemiştir.¹⁵⁵

Golşayan, hem ekibinin hem de yabancı danışmanların, “konunun tahkime götürülmesini gerektiğini düşündüklerini, aksi takdirde AIOC’un teklifini iyileştirmesi için çok az fırsat olacağını” Başbakan Said’e bildirmiştir. Fraser, şirketin teklif edilenden “*1 Penny fazlasını vermeyeceği*” cevabını vermiştir.¹⁵⁶ Sonrasında selefi Sir John Cadman’ın “grev taktiğini” kullanarak özel bir uçakla Londra’ya dönmesi gerektiğini bildirmiştir.¹⁵⁷ Bunun üzerine Şah, Kabineye AIOC’un lisansını gözden geçirme hakkı vermeksizin teklifini kabul etmesi talimatını vermiş, 17 Temmuz 1949 tarihinde Gass ve Golşayan Ek Anlaşmayı imzalamıştır.¹⁵⁸ Yeni anlaşma, döviz farkı ve diğer masraflarla ilgili hesaplamalara bağlı olarak toplam net kazanç üzerinde yüzde 32 ile yüzde 37.5 arasında kârı, İran’a vermiştir. Fakat AIOC, kârların eşit paylaşımı temelinde olan Venezüella lisansından daha yüksek kazancı İran’a verdiğini iddia eden bir reklâm kampanyası başlatmıştır. 1951 yılında Gass, Petrol Bakanı Victor Butler’a, 1950 yılı boyunca İran’ın toplam net kârının Ek Anlaşma ile % 37,5 iken 30 milyon olurken aslında % 50–50 düzenlemesine bağlı olunması durumunda ise 40 milyon sterlin olacağını itiraf etmiştir.¹⁵⁹

II. Dünya Savaşının ardından İngiltere, dünyadaki hükümranlığını çok hızlı kaybetmeye başlamıştır. Özellikle İran’daki bu ekonomi politik parçalı yapı,

¹⁵⁵ Fateh, a.g.e., 390-391.

¹⁵⁶ Kinzer, a.g.e., s. 114.

¹⁵⁷ Fateh, a.g.e.

¹⁵⁸ Kinzer, a.g.e., s. 92.

¹⁵⁹ Elm., a.g.e., s. 55.

İngiltere'nin -Hindistan'ın bağımsızlığından sonra- dünyadaki en büyük ekonomik kalelerinden ikincisinin de (İran'ın da) yavaş yavaş elden çıkmaya başladığını göstermiştir. Bütün bu gelişmeler, İngiltere'nin ekonomik olarak da yıpranmasına yol açmıştır. Örneğin, Eylül 1949'da İngiliz Pound'u, dolara yüzde 30.5 değer kaybederek İngiltere'de keskin bir devalüasyon yaşanmıştır. İran Başbakanı Said, Ekim ayında Londra'da Bevin ve Fraser ile görüşerek Ek Anlaşma altında ortaya çıkan ödemelerdeki artışın İngiltere'de gerçekleşen devalüasyonla yok olduğunu ve buna göre anlaşmayı Meclis tarafından kabul edilebilir hale getirmek için revizyonun gerekli olduğunu belirtmişse de bu İngiliz tarafında kabul görmemiştir.¹⁶⁰

Ek Anlaşma Taslağı, iki yıllık sürenin sona ermesinden dört gün evvel -23 Temmuz 1949'da- Meclise sevk edilmiştir. AIOC, Meclisteki İngiliz ve Şah yanlılarının taslak anlaşmayı süresiz olarak onaylanacağını öngörmüşse de tartışmalar sonuçsuz kalmış, Ek Anlaşma Yasa Tasarısının akıbeti, bir sonraki Meclisin kararına bırakılmıştır.¹⁶¹

Öte yandan İngilizler tarafından saf dışı edilmekten korkan Şah da, seçimleri denetlemek ve Meclise kendi adamlarını sokarak gücünü sağlamlaştırmak için ek anlaşmayı destekleyen Saray Bakanı Abdül-Hüseyn Hacir'i atamıştır.¹⁶² Bütün bu önlemlere rağmen Şah, statükosunu daha da garanti altına almak için 1907 Anayasasında belirtildiği şekilde ilk kez Senatoyu toplamaya karar vermiştir.¹⁶³ Üyelerinin yarısını Şah'ın seçtiği Senatonun alacağı kararla Şah'ın ve ülkede faaliyet gösteren petrol şirketinin amacına hizmet etmesi bekleniyordu. Ancak İran'ın iç

¹⁶⁰ Fateh, a.g.e., s. 402.

¹⁶¹ Kinzer, a.g.e., s. 93.

¹⁶² Hossein Makki, **Ketabe Siah**, Vol 4, Bongahe Tarjomeh va Nashre Ketap, 1981, ss. 39-40.

¹⁶³ Elm., a.g.e., s. 57.

politik ve ekonomik yapısının buna ne derece müsaade edeceği tartışılmaktaydı. Çünkü Rıza Şah'ın ülkedeki Ayetullahların etkisini azaltan yasalar çıkarması ve çeşitli sosyal ekonomik alanlara müdahale etmesi, iç karışıklıkları tetiklemiş, petrol şirketinin sömürü düzeni karşısında da eşitlikçi söylemleri ve milliyetçi yapıyı beslemiştir. İngiltere ve Sovyetlerin ülke petrolü üzerindeki “emelleri” de buna eklenince durumun Şah için içinden çıkılmaz bir hale evirildiğini söylemek doğru olacaktır. Özellikle ikinci bölümde ayrıntılandırılacağı üzere ülkenin kaderini belirlemeye başlayan İranlı milliyetçiler ve komünist Tudeh hareketi, İran'da etkinliğini artırmaya başlarken Şah ve dış güçler, bu iç unsurları dikkate almak zorunda kalmışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

1950-1954 DÖNEMİ VE PETROL

2.1. MİLLİLEŞTİRME SÜRECİNDE İRAN'IN İÇ POLİTİK YAPISI

2.1.1. TUDEH'in Kuruluşu (1941)

1940'lı yıllarda Şah Rıza'nın devrilmesi ve İran'ın işgali, ülkenin iç siyasetinde iki büyük gücü ortaya çıkarmıştır: Birincisi, anayasal yönetim için savaştan demokratik güçlerin özgürlüğüne kavuşmasıdır. İkincisi ise -işgal sırasında- milliyetçi duyguları besleyen İran'ın iç işlerinde İngiltere'nin ve Rusya'nın etkisinin artmasıdır.¹⁶⁴ Bu durumların sonucu olarak milliyetçiler ve özellikle de halkçı oluşum (Tudeh), ülkenin kaderini şekillendirmede etkili olamaya başlamışlardır.

1905-1911 Meşrutiyet Devriminin çalkantılı döneminde başlayan ve Bolşeviklerin etkisinde şekillenen halkçılık (Tudeh) hareketi, İran Adalet Partisi içerisinde örgütlenerek faaliyetlerine başlamıştır.¹⁶⁵ 1920 yılına gelindiğinde bu hareket, resmî nitelik kazanarak İran Komünist Partisi (İKP) adıyla kurulmuş, 1920'lerin sonlarına doğru Rıza Şah tarafından çeşitli şekillerde etkisizleştirilmiştir.¹⁶⁶ Rıza Şah tarafından İKP'ye asıl darbe 1936 yılında vurulmuş, "53'ler grubu" olarak bilinen yandaşları hapishanelere atılmıştır. 1941'de Şah

¹⁶⁴ Elm., *a.g.e.*, s. 44.

¹⁶⁵ Attar, *ag.m.*, ss. 19-20.

¹⁶⁶ "Parti yaklaşık on yıl etkindi ve sosyalist düşüncenin yayılması ve o zaman küçük olan şehirli ücretli işçilerin ve yoksul köylülerin örgütlenmesinde ve Gilan'ın Hazar vilayetinde kısa süreli Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli rol oynadı." Mansur Hikmet, "Sol Nasyonalizm ve İşçi Sınıfı Komünizmi: İran Deneyiminin Eleştirisi", <http://www.wpiran.org/WPITurkish/yayinlar/iransolu.htm>, (Erişim: 05.05.2011).

Rıza'nın düşüşünden hemen sonra komünist propaganda ve siyasi parti kurma yasağı kaldırılmış, 1300 civarında siyasi muhalif hapisanelerden çıkarılmıştır.¹⁶⁷

Ekim 1941 yılında, -bu kısmi serbestlik ortamında- babası da eski bir İKP üyesi olan ve Avrupa üniversitelerinden gelen yeni mezun İranlı gençler içerisinde yer alan İrac İskenderi, yakın arkadaşlarıyla birlikte, adını Hizb-i Tudeh (Kitle Partisi) verdikleri bir parti kurmuştur.¹⁶⁸ Birkaç yıl içerisinde hızla taraftarlarını ve etkinliğini artıran Tudeh, “kitleleri ilk kez düşünmeye ve siyasal açıdan eyleme geçmeye” hazırlamıştır. Bu duruma gelmesinin en büyük sebebi ise İran'da örgütlenmiş tek tutarlı güç olmasından kaynaklanmaktaydı. Yükselen Tudeh hareketi, Rusların kuzey illerinde petrol arama imtiyazı talep etmesi ve Azerbaycan'da yürütülen bağımsızlık hareketine destek sağlaması nedenleriyle 1945-1946 yıllarında siyasal gücü nispeten zayıflamıştır.¹⁶⁹

1949 Şubatında Şah'a düzenlenen suikast girişiminin ardından ülke genelinde sıkıyönetim ilan edilmiş, suikasttan sorumlu tutulan Tudeh hareketi yasaklanmıştır. Siyasi ömrü kısa sürmesine rağmen daha sonraki yıllarda İran'ın kriz dönemlerinde belirleyici rol oynamaya devam etmiştir.¹⁷⁰ Tudeh aslında Sovyetlerin İran'a rejim ihracı politikasının yansıması olarak karşımıza çıkmıştır. Sovyetler Birliği İran'ı, ülkenin kuzeyindeki petrol alanlarından imtiyaz kapmak için İran iç politikasında kendini meşrulaştırma aracı olarak kullanmaya ve siyasal olarak yeniden aktif hale gelmek için ülke içinde faaliyetlerini artırmaya başlamıştır. Örneğin Tudeh, İngiltere

¹⁶⁷ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 142.

¹⁶⁸ Yergin, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁶⁹ Abrahamian, *a.g.e.*, ss. 146-147.

¹⁷⁰ Abrahamian, *a.g.e.*, ss. 148-149.

ile İran arasındaki imtiyaz hakkı anlaşmazlığı döneminde, -1946 yılında- ilk kez, petrolün millileştirilmesi önerisinde bulunmuştur.¹⁷¹

2.1.2. Dr. Musaddık ve Ulusal Cephe

1947 yılı sonunda Şah, devlet işlerinde tek ses olmayı engelleyen Kavam'ı Mecliste yapılan oylama ile başbakanlıktan uzaklaştırmıştır. Sonraki iki yıl boyunca Şah, kendi kişisel yönetimine uygun "idari gücü" zayıf başbakanları seçmiştir. Bütün bu gelişmeler Şah'ı, 1949 yılında anayasayla hiç ilgisi olmayan bir suikastın hedefi yapmıştır.¹⁷² Ancak bu suikast girişimi, kendisini eleştirenleri susturmak için bir fırsat sağlamıştır. Örneğin, etkili bir dini lider olan Ayetullah Abdul-Kasım Kaşani'yi sürgüne göndermiş, Musaddık'ı da ev hapsine aldirmiştir. Nisan 1949'da Şah, Meclisi feshetme yetkisi de dâhil, kendisine yasama üzerinde yetki veren değişiklikleri içeren bir düzenleme yapmıştır. Bu düzenleme, Meclisin ve sonuç olarak da Hükümetin kaderini Şah'ın "merhametine" bırakmıştır.¹⁷³

İran'ın parlamentosu, 1907 yılından 1949 yılına kadar sadece üyelerini halkın seçtiği Ulusal Kuruldan (Meclisten) oluşuyordu. Anayasaya göre Senato üyelerinin yarısının seçilmesini ve diğer yarısının ise monarşi tarafından atanmasını gerektiriyordu. 1949 yılında Muhammed Rıza Şah'ın metodik manipülasyonu

¹⁷¹ Abrahamian, a.g.e., s. 150.

¹⁷² Şubat 1949 başında bir haber fotoğrafçısı tarafından vuruldu ve yaralandı. Bu suikast girişimcisi Şahın koruması tarafından oracıkta öldürüldü ve böylece girişimi sır olarak kaldı. Ancak komünist yanlısı birliğin üyesi olduğuna dair iddialar vardı. Elm., a.g.e., s. 51.

¹⁷³ Elm., a.g.e., ss. 51-52.

sayesinde aynı yıl toplanan ilk İran Senatosu “emektar” kralcılarını bir araya getirmiştir.¹⁷⁴

Senatonun İran siyasetinde hiçbir önemi olmayan “aristokratik bir kulüp” olduğunu savunan Musaddık, Meclis seçimlerinde düzensizlikleri önlemek amacıyla anayasayı destekleyenleri, 14 Ekimde evinin önünde toplanıp Şah’ın sarayına yürümeye davet eden bir bildiri yayınlamıştır. Üniversite profesörleri, öğrenciler, avukatlar, memurlar, pazar satıcıları ve mağaza çalışanları dâhil, binlerce insan, yürüyüşe katılmıştır. Yürüyüş sırasında, seçim yolsuzluğu konusundaki mağduriyetlerini Saray Bakanı Hacir’e iletmesi için Musaddık başkanlığında 20 kişilik bir heyet seçilmiş ve Saraya gönderilmiş; görüşmelerin ardından, 17 Ekimde Bakan Hacir’den, seçim usulsüzlüğünün giderileceğine dair söz alınmıştır.¹⁷⁵ Daha sonra bu heyet/delegasyon tam da sarayda buldukları bir sırada anlık bir karar olarak gelecekte anayasal harekete meydan okumalara karşı tam bir işbirliği yapmak için anlaşma sağlamıştır. Delegelerden Hüseyin Makki, 20 adamın çeşitli grupların ve partilerin üyeleri olmasından dolayı geniş bir koalisyon oluşturması ve adına da **Ulusal Cephe** denmesi önerisinde bulunmuş ve kabul edilmiştir. Delegasyon, Musaddık’ı başkan seçmiş¹⁷⁶ ve Ulusal Cephe programını ve tüzüğünü hazırlaması için bir komisyon oluşturmuştur. Tüzüğe bağlı olarak merkezi bir konsey oluşturulmuş, siyasi partileri ve meslek kuruluşlarını katılmaya davet etmiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Bu, Muzafferredin Şah’ın 1907’de anayasayı imzalaması için onu ikna etmek amacıyla verilen bir ödündü. Elm., a.g.e.

¹⁷⁵ Elm., a.g.e., s. 59.

¹⁷⁶ Kınzer, a.g.e., s. 95.

¹⁷⁷ Program, daha ziyade genel nitelikteki anayasal kurallara ve sosyal adalete uyulması konularını kapsamaktaydı, ancak petrolden hiç bahsetmemiştir. Makki, a.g.e., s. 40.

1949 yılında Ulusal Cephe liderlerinin ilk önceliği, hedeflerine ulaşabilmenin bir yolu olarak Meclise seçilmek olmuştur. Genel seçimler başladığında, adil seçim sözü veren Saray Bakanı Hacir'in samimi olmadığı ortaya çıkmıştır. 4 Kasım'da Hacir, aşırı bir İslamcının suikastıyla öldürülmüştür. Buna mukabil Başbakan Said, seçimleri durdurarak Tahran'da oylamanın yenilenmesini emretmiştir.¹⁷⁸

2.1.3. Musaddık ve Petrol Komitesi

İran'da tekrarlanan genel seçimler 1950 yılı başında yapılmış, başkanlığını Musaddık'ın yaptığı Ulusal Cephe sekiz sandalye kazanmıştır. Seçilen 131 vekilden çoğu Şah ve İngiliz yanlısı olmasına rağmen 40 “bağımsız” vekil de Meclise girmeyi başarmıştır. Şah, başbakanlığa Saraya yakın isimlerden olan Ali Mansur'u seçmiş, Kabine görevlerine kendi adamlarını getirmiştir.¹⁷⁹

Nisan 1950'de Başbakan Mansur, petrol yasa tasarısını Meclise sunmuş, ancak Musaddık ve Ulusal Cephe üyeleri, yasaya muhalefet etmişlerdir. Tartışmalardan sonra Meclis, konunun daha ayrıntılı şekilde incelenmesi için beşinin Ulusal Cephe üyesi olduğu 18 kişilik bir parlamento komisyonuna göndermiştir. İngilizler, bu duruma ve tasarıyı savunmayan Başbakan Mansur'a tepki göstermişlerdir.¹⁸⁰

İngiltere, İran'da, bu “sorunların” çözümü için “güçlü bir adamın” idareyi ele almasının ulusal çıkarına daha çok hizmet edeceğini düşünüyordu. Nisan 1950'de Le Rougetel'in yerine İngiliz Büyükelçisi olarak Tahran'a gelen Sir Francis

¹⁷⁸ Elm., a.g.e., s. 59.

¹⁷⁹ Elm., a.g.e., s. 61.

¹⁸⁰ Milli Cephe üyelerinin içinde Musaddık'ta yer almaktadır. Kinzer, a.g.e., s. 96.

Shepherd,¹⁸¹ bu iş için Amerikalıların hem de İngilizlerin desteklediği General Razmara'yı önermiştir. Şah, Razmara'ya güvenmemekle birlikte, Musaddık ve diğer muhalifleriyle yüzleşmenin tek yolunun güçlü bir askerî görevlendirmek gerektiğine inanmış, 26 Haziran 1950 tarihinde General Razmara'yı başbakan olarak görevlendirmiştir.¹⁸²

Razmara, özellikle petrol konusunda şartların iyileştirilmesi sağlanırsa Ek Anlaşmanın onaylanmasına yardım edeceğine dair hem İngiliz Elçisi Shepherd'a hem de AIOC'a teminatlar vermiştir. Razmara'nın talepleri şöyledir: a) AIOC, İngiliz ve Hintli personelini azaltarak teknik işler konusunda İranlıları eğitecek yeni 10 yıllık bir program uygulamalıdır; b) İran'ın şirket defterlerini incelemesine ve İran'ın iddiaları çözüme kavuşturmak için limanlarda ihraç edilen petrolü kontrol etmesine izin verilmelidir; c) İran Hükümeti, yüksek indirimlerle İngiliz Donanmasına ve başkalarına satılan İran petrolünün miktarı ve fiyatı konusunda bilgilendirilmelidir; d) AIOC, İran'ın kalkınma planının uygulanmasına yardımcı olmak ve Meclisi, anlaşmayı onaylamaya teşvik etmek için taslak Ek Anlaşma temelinde avans ödemeler yapmalıdır.¹⁸³

Petrol sorununun çözümünü askıya alan İngiltere, ABD'nin, İran'a toplamda 50 milyon \$ kredi ve hibe vermesini önermiştir. İngiliz Dışişleri, İran tarafından daha önce talep edilen 25 milyon \$ Eximbank kredisine izin vermeye karar vermiştir. Fakat diğer yandan İngiltere, Ek Anlaşmanın onaylanması için ABD'nin krediyi

¹⁸¹ 1920 ila 1949 yılları arasında çoğunlukla Peru, Haiti, El Salvador, Belçika Kongosu ve Malezya gibi diktatörlük ya da koloni rejimleri olan ülkelerde konsolosluk görevlerini yürütmüştü. Elm., a.g.e.

¹⁸² Kınzer, a.g.e., s. 97; Yergin, a.g.e., s. 522.

¹⁸³ Elm, a.g.e., s. 65.

serbest bırakmaması konusunda ısrarlı davranmıştır. İngiltere'ye göre İran'ın fon ihtiyacı, eninde sonunda Meclisi petrol anlaşmasını kabul etmeye zorlayacaktır.¹⁸⁴

Eylül 1950'de ABD Dışişleri Bakanlığı, Ortadoğu'da Anglo-Amerikan petrol çıkarlarını İngilizlerle geniş kapsamda görüşmeye karar vermiştir. Bu görüşmeler öncesinde ABD Dışişleri Bakanlığınca hazırlanan raporda,¹⁸⁵ Venezüella ile Creole Oil arasındaki 50-50 kâr paylaşımı anlaşmasının Tahran tarafından gayet iyi bilindiği, doğal olarak İran'ın ve Ortadoğu devletlerinin aynı şartları talep edebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, ARAMCO'nun Suudi Arabistan'la % 50-50 bazında anlaşmayı yapmadan önce, Razmara'nın taleplerinin kabul edilmesi önerilmiştir.¹⁸⁶ Raporda yer alan önemli bir hususta, petrol komisyonu üyelerine yönelik fişlemelerin yer almasıdır. Örneğin, 18 komisyon üyesinden Musaddık'ın başını çektiği sadece beş üyenin petrol anlaşmasına itiraz ettiğini bildirmiş, kalan on üç üyeden bazılarının anlaşmayı desteklemeleri için rüşvet verilebileceği iddia edilerek, her üyenin maddi ve manevi durumu hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁸⁷

İran'da Muhaliflerce İngilizlerin ve Amerikalıların "oyuncağı" olarak nitelendirilen Razmara, 4 Kasım 1950'de Sovyetler Birliği ile bir ticaret anlaşması

¹⁸⁴ Elm, a.g.e., ss. 66-67.

¹⁸⁵ Ortadoğu Petrolleri hakkında bir başka kapsamlı çalışmada Funkhouser, bölgenin yıllık 90 milyon ton petrol üretiminin, bunun %40'ının İran'dan gelmesinin Batı için önemini vurgulamıştır. Bu hayati bölge Avrupa'nın petrol ihtiyacının yüzde 75'ini karşıladığından yabancı petrol faaliyetleriyle ortaya çıkan yerel hoşnutsuzluğu gidermek için her türlü çabanın gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Funkhouser, Ortadoğu'daki komünizm hareketinin yoksulluktan ve Batılı güçlerin "kolonileşme ve emperyalizmde geçmişte kalan şöhretlerinden" kaynaklandığını iddia etmiştir. "AIOC'un ve İngiltere'nin aslında İran'dan nefret ettiğini" de sözlerine eklemiştir. Batı'nın bölgedeki petrol konumunu korumak için insanlara "petrol faaliyeti çalışmalarının doğrudan onların lehine olduğunun açıkça gösterilmesi" gerektiğini ve şirketlerin gidişatla samimi olarak ilgilenmesini söylemiştir. Şirketlerin bu taktiklerinin izinlerini tehlikeye atacağını söyleyerek 50-50 sözleşme teklifini reddetme taktiklerini beğenmemiştir. George McGhee, **Envoy to the Middle World: Adventures in Diplomacy**, Harper and Row, New York, 1983, s. 333.

¹⁸⁶ McGhee, a.g.e.

¹⁸⁷ Esmâ'il Ra'î, **Asnade Khane Seddon**, Bongah Tarjomeh va Nashre Ketab, Tehran, 1979, s. 251-255.

yapmış ve bir hafta sonra Tahran Radyosu üzerinden *BBC*'nin ve *Amerika'nın Sesi*'nin yayınlarını yasaklamıştır. İngiliz Dışişleri bu durumu; “Razmara, elini Sovyetlere oynuyor” şeklinde yorumlamıştır.¹⁸⁸

Razmara, AIOC'dan istediği tavizleri alamamasına rağmen Meclise anlaşmanın şartlarından memnun olduğunu bildirmiştir. Mecliste, Ekim 1950 ortasında, “ulus adına AIOC'a dava açma tasarısı” adını verdikleri bir müzakere başlatan Ulusal Cephe vekilleri, 4 gün boyunca şirketin sosyal, siyasi, teknik ve hukuki zemindeki davranışlarına tepki gösteren konuşmalar yapmışlardır.¹⁸⁹ Durumun hukuki boyutunu ele alan Musaddık, “diktatörün” seçtiği Kabinenin hiçbir yetkisinin olmadığını, dolayısıyla da 1933 İmtiyazının geçersiz olduğunu, Ek Anlaşmayla ulusun sonraki yıllar boyunca baskıcı şartlara tabi olacağını belirtmiştir.¹⁹⁰

Amerika'nın ve Razmara'nın AIOC'a, “şartları iyileştir” çabaları, sonuç vermemiştir. Petrol Komisyonundaki 5 Ulusal Cephe üyesi, petrolün ulusallaştırılmasını savunurken Cemal Emami'nin başını çektiği kalan 13 üye ise yeni görüşmelerin yapılmasını önermiş, ancak nihayetinde Anlaşma hükümleri, her iki grup için de kabul edilemez bulunmuştur. Ek Anlaşmanın İran'a yeterli haklar sunmadığı ve dolayısıyla da komisyonun bunu reddettiği yönündeki kararı, 25 Kasım 1950'de oybirliğiyle kabul edilmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁸ Elm, a.g.e., s. 70.

¹⁸⁹ Elm, a.g.e., ss. 70-71.

¹⁹⁰ Fuad Rauhani, **Tarikhe Mellî Shudane San'ate Nafte Iran**, Ketaphaye Jibi, Tehran, 1973, s. 84.

¹⁹¹ Kınzer, a.g.e., s. 101.

Razmara, Meclis'in bu "mağrurlu" tutumunun kendisini zor duruma sokacağını fark edince Elçi Shepherd'a, Meclisin işbirliği yapmaması nedeniyle "*kendisine kalan tek yolun Şah'a, Meclisi feshetmesini ve yeni seçimleri yapmasını önermek olduğunu*" bildirmiştir. Şah ise petrol konusunda, kamuoyunun tepkisinden çekinerek Parlamente'yu feshetmenin uygun olmayacağına karar vermiştir.¹⁹²

İran Meclisinde Maliye Bakanı Foruhar'ın ulusalcılık karşıtı beyanları, Ulusal Cephe yanlıları ve üniversite öğrencilerinin büyük gösteriler yapmasına neden olmuştur. Konuşmacılar, "*AIOC ile suç ortaklığı yaptığı*" için Razmara Hükümetini suçlayarak "*şirketin ekonomik açıdan İran'ı sömürmesine son vermenin tek yolu olarak petrol endüstrisinin ulusallaştırılması*" istemişlerdir. Shepherd, 31 Aralık 1950'de İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin'e bu gelişmeleri bildirerek, durumu sakinleştirmek için anlaşmanın Venezüella çizgisinde (50-50) revize edilmesini önermiştir.¹⁹³

30 Aralık 1950'de ARAMCO-Suudi Anlaşması hükümlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte İran Maliye Bakanı Foruhar istifa etmiştir. Kamuoyu baskısı altında kalan Meclis, Petrol Komisyonuna, Hükümetin İran'ın petrol haklarını güvenceye alması talimatını vermiştir. Buna mukabil Musaddık ve Ulusal Cephe üyesi vekilleri, Komisyona İran'ın petrol endüstrisinin ulusallaştırılmasını isteyen 11 Ocak 1951 tarihli teklifi yapmıştır.¹⁹⁴

¹⁹² Elm, a.g.e., s. 73.

¹⁹³ Shepherd'ın önceki sert çizgisinden ayrılması için çok iyi nedenleri vardı. Bir gün önce 30 Aralık'ta ARAMCO, karların eşit paylaşımı çağrısında bulunarak Suudi Arabistan ile bir anlaşma imzalamıştı. Elm, a.g.e., s. 73.

¹⁹⁴ Elm, a.g.e., s. 73-74.

İngiliz Büyükelçi Shepherd, Başbakan Razmara'ya mektup göndererek İngiltere'nin birçok yoldan İran'ın ekonomik ihtiyaçlarına karşı duyarlı olduğunu belirtmiştir. Mektupta ayrıca AIOC'un, "50-50 temelinde bir düzenlemeyi incelemeye hazır" olduğu bildirilmiştir.¹⁹⁵ Shepherd gibi düşünen Razmara, 3 Mart 1951'de toplanan Petrol Komisyonunda ulusallaştırma girişimini eleştirmiştir. Razmara'ya göre ulusallaştırma, İran'ın uzmanlık, mali kaynak ve sevkiyat tesislerinin eksikliğinden dolayı uygulanabilir değildir.¹⁹⁶

2.2. İRAN PETROL ENDÜSTRİSİNİN MİLLİLEŞTİRMESİ (1951)

Petrol Komisyonu, millileştirme yasa teklifini, 8 Mart 1951'de oybirliğiyle kabul etmiştir.¹⁹⁷ Teklifte, ulusallaştırmanın sağlıklı yürütülmesi için Komisyona 2 aylık süre verilmesi de yer almıştır. 9 Martta, Meclisin, Komisyonun kararını onaylanması yönünde Tahran'da gösteriler düzenlenmiştir. İngiliz Dışişleri ise ekonomik kriz yaşayan İran'ın çaresiz olduğuna ve politikalarını etkileyemeyeceklerine inanarak hareket etmeye devam etmiş, geçici çözümler etrafında yoğunlaşmıştır.¹⁹⁸ Örneğin, Başbakan olarak atanan Hüseyin Ala ile yapılan toplantıda Büyükelçi Shepherd, şirket faaliyetlerinin hukuken ulusallaştırmayla sonlandırılmayacağını, ancak 50-50 ilkesinin görüşülebileceğini belirtmiştir. Buna karşılık Başbakan Ala; "*elli-elli düzenlemesi kısa süre önce kabul*

¹⁹⁵ Elm, a.g.e., s. 78.

¹⁹⁶ Tayyar Arı, Irak, İran, ABD ve Petrol, a.g.e., s. 176; Yergin, a.g.e., s. 524. Razmara'nın raporu o akşam yayınlandı ve halk tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Dört gün sonra 7 Martta Razmara katıldığı bir cenaze töreni sırasında vurularak öldürüldü. Suikastçının, fanatik dini mezhep olan Fadaiyn-İslam üyesi genç bir marangoz Halil Tahmassebi olduğu belirlendi. Ancak Tahmassebi'nin vuramadığı ve aslında Şahın talimatlarıyla hareket eden bir çavuşun camide Razmara'yı vurarak öldürdüğüne dair iddialar vardır. Colonel Gholamreza Mosavvar, **Khaterate Siassi va Nezami**, Khadamate Farhanguie Rassa, Tehran, 1987, ss. 353- 358; Kinzer, a.g.e., s. 103; Mosley, a.g.e., s. 202.

¹⁹⁷ Kinzer, a.g.e., s. 97; Ayhan, a.g.e., s. 182.

¹⁹⁸ Kinzer, a.g.e., s. 98.

*edilebilirdi fakat şimdi daha fazlası gerekecek...*¹⁹⁹ ve “...bütün İranlılar ve ülke refahının buna bağlı bir prensip olarak ulusallaştırmayı önemsemektedirler” cevabını vermiştir.²⁰⁰

20 Martta, millîleştirilme konusunda İngiliz Dışişlerinde yapılan bir toplantıda İran petrolünü tedarik edememesi durumunda başka bir yerden satın almanın İngiltere’ye çok daha fazlaya mal olacağı konusunda görüş birliğine varılmıştır. Toplantıda, Kraliyet Donanmasının yıllık 2 milyon ton veya yakıt ihtiyacının yüzde 85’ini AIOC’tan uygun fiyatlarla aldığı da belirtilmiştir. Bütün katılımcılar, AIOC’un İran’la olan ilişkisine müdahale edilmesi ve İran’ın petrolü millîleştirilmemesi için ABD ile birleşik bir cephe oluşturma konusunda ortak bir kanata varmıştır.²⁰¹

Petrol Komitesinin 8 Marttaki ulusallaştırma teklifi, İngiltere’nin yoğun diplomatik çabalarına rağmen, 15 Martta Meclise katılan 96 milletvekilinin oybirliğiyle kabul edilmiştir.²⁰² Yasanın içeriği şöyledir: “*İran, ulusunun refahı ve mutluluğu için ve dünya barışının güvenliği amacıyla, ülkenin her tarafındaki petrol endüstrisinin istisnasız tüm alanlarındaki faaliyetleri millîleştirilmiştir. Bu anlamda tüm petrol arama, çıkarma ve işletme faaliyetleri hükümet eliyle yürütülecektir.*”²⁰³

¹⁹⁹ Kınzer, a.g.e., s. 105.

²⁰⁰ Elm, a.g.e., s. 82.

²⁰¹ Diğerleriyle birlikte Petrol ve Enerji Bakanı Sir Donald Fergusson, Hazineci Sir H. Brittain, Bank of England’dan C.E. Loombe, Donanmadan Sir John Lang, Sir H. Parker ve Savunma Bakanlığında Hava Korgeneral G.H. Mills ve Dışişlerinden Lord Henderson ve Sir William Strang da bu toplantıya katıldılar. Elm, a.g.e., s. 83.

²⁰² Kınzer, a.g.e., s. 105.

²⁰³ Shwadran, a.g.e., s. 91.

Üyelerinin yarısı Şah tarafından seçilen İran Senatosu da, 20 Martta, Ulusallaştırma Yasa Tasarısını oybirliğiyle kabul etmiştir.²⁰⁴

İran’da bu süreç işlerken İngiltere, İran’a nota göndererek Millîleştirmenin 1933 Anlaşmasının 22. Maddesine uymadığını ve dolayısıyla da millîleştirmenin yasal olmadığı vurgulanmıştır. Notada İngiltere, sorunun çözümü için bir hakeme gidilmesi gerektiği, ayrıca; petrol şirketinin haklarının İngiltere tarafından korunacağını bildirmiştir.²⁰⁵

İngilizlerin baskıları sonucu Şah, Başbakan Hüseyin Ala’nın görevden alarak yerine İngiliz yanlısı politikacı Seyyid Ziya Tabatabai’nin atamıştır. Bu durum aynı zamanda Şah’ın, İran Meclisini feshetmesi için fırsat oluşturmuştur. İngiltere ayrıca, ABD’nin de desteğini almak için yoğun bir diplomasi sergilemeye başlamıştır.²⁰⁶

İkili ilişkilerde diplomasi ve strateji savaşı yaşanırken, AIOC, İran’da ulusallaştırma yasasına açıkça bir tepki olarak, bazı petrol sahalarındaki işçilerin yevmiyelerini kesmiştir. Bu durum, kısa sürede birçok petrol alanına yayılarak genel bir greve neden olmuştur. ABD Dışişleri Bakanlığı, AIOC’tan bir açıklama istemiş, Şirkette buna karşılık grevin “komünizmden ilham alan” kışkırtıcıların işi olduğunu bildirmiştir.²⁰⁷ İngiliz Hükümeti ise grevleri bahane ederek 28 Martta iki firkateyni, “İngiliz sanayicileri korumak için” Abadan’a gönderildiğini açıklamıştır. Bunu, üçüncü bir firkateyn ile iki kurvaziyer daha takip etmiştir. İngiltere’nin güç gösterisi, petrol sahalarındaki gösterilerin daha da artmasına yol açmıştır. İran

²⁰⁴ Elm, a.g.e., s. 82.

²⁰⁵ Ayhan, a.g.e., s. 182.

²⁰⁶ Kinzer, a.g.e., s. 106.

²⁰⁷ Elm, a.g.e., s. 84.

Hükümeti, düzeni korumak için hemen sıkıyönetim ilan etmiş; fakat Abadan'daki grevcilerle İngiliz askerî birlikleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. İranlılar, AIOC'un işçilerin yevmiyesini kesmesinin özel amacının, İngiltere'nin askerî müdahalesini haklı göstermek için isyancıları kışkırtmak olduğuna inanıyorlardı. Nihayetinde, İngiliz Dışişleri Bakanlığının teşvikiyle AIOC, yevmiye ödemelerine devam edilmesine karar vermiştir.²⁰⁸

ABD Dışişleri Bakanı Acheson, İngiliz Dışişleri Bakanlığına; ABD, 'yeterli tazminat yapılması şartıyla egemen bir devletin ulusallaştırma hakkını kabul etmektedir.' şeklinde bir telgraf göndermiştir. Benzer şekilde, ABD'nin Ortadoğu özel temsilcisi George McGhee, yeni İngiliz Dışişleri Bakanı Herbert Morrison'a, Ortadoğu'ya ilişkin olarak "*İngiltere İmparatorluğu gücüyle dayatılan eski disiplin kaybolmuş ve istikrarlı ulusal Hükümetlerin yerine geçemiyor... Rusya ile Batılı güçler arasındaki mücadele ve artan milliyetçilik ruhu, daha fazla huzursuzluğa yol açmıştır... Gelecek 18 ay boyunca bütün bölgede, özellikle de İran'da kritik durumlarla karşılaşacağız*" şeklinde aktarmıştır.²⁰⁹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, ABD'yi ikna etmesi için Washington'a bir delegasyon göndermiştir. Delegasyon için ayrıca, "İngiltere'nin gücünü ve prestijini" korumaya odaklanan brifing hazırlanmıştır. Brifingde, AIOC'un sağrlığının "büyük ölçüde Rusların zaferi" olarak kabul edildiği anlatılmıştır. Bununla birlikte İngiltere'nin, İran petrolü üzerindeki kontrolü kaybetmesinin, "Birleşik Krallığın ödeme dengelerinde zarara yol açacağından, böylece silahların modernizasyon programlarının ve refah seviyelerinin ciddi biçimde

²⁰⁸ Elm, a.g.e., ss. 84-85.

²⁰⁹ Elm, a.g.e., s. 86.

etkileneceğinden” bahsedilmiştir.²¹⁰ Ayrıca “Kraliyet Donanması, Abadan’daki petrole bağımlıyken” Abadan rafinerisi ürünlerinin yerine başkasını bulmanın çok zor olacağı da ortaya konmuştur. Dolayısıyla İngilizler açısından, “İran petrolünün kontrolünün yine İngiltere’nin elinde kalması gerektiği” görüşü hâkim olmuştur. Bunun içinde İngiltere, ABD’den “güç kullanma” konusunda destek istemiştir.²¹¹

Toplantılar sürerken ABD Dışişleri Bakanlığı, 18 Mayıs’ta, İran’ın egemenlik haklarının tanındığını ve isteklerinin meşru görüldüğünü bildiren bir açıklama yapmıştır.²¹² İngiltere bu açıklamaya tepki göstererek, AIOC’un, kendisi için “hayati önem” taşıdığını açıklamıştır.²¹³ Ayrıca, İngiliz Dışişlerine göre İngiltere, siyasi, ekonomik ve askerî gücünü korursa, İran petrolünün -1993 yılında- ruhsat sona erinceye kadar tamamen kendi kontrolleri altında olması mümkün olacaktır.²¹⁴

McGhee’ye göre ABD’nin bakış açısındaki asıl amaç, İran’ın siyasi istikrarını korumaktır. Çünkü İran, Sovyetler Birliği’ne kaptırılırsa petrolü de kaybedilecektir. Ayrıca İngiltere, İran’a tazminat talebi olmadan eşit ortaklık teklifinde bulunmuştur. Ona göre “tazminatsız ulusallaştırma” çekici bir slogandır. Dışişleri Bakanı Yardımcısı Harold Linder, bir hukukçu olarak AIOC’un İran’daki varlıklarını Hükümete devretmesini ve kârdan da % 50 almasını teklif ederek bu

²¹⁰ Kinzer, a.g.e., ss. 117-118.

²¹¹ Elm, a.g.e., s. 87.

²¹² Kinzer, a.g.e., s. 120.

²¹³ Kinzer, a.g.e., s. 118.

²¹⁴ Elm, a.g.e., s. 87-88.

düşünceyi özetlemiştir.²¹⁵ Bu toplantılar, ABD'nin İngiltere'ye, "ulusallaştırmayı kabul etmesi" telkiniyle sona ermiştir.²¹⁶

Bu süreçte İran'ı yağmalama ve yolsuzluğu arttırma suçlamasıyla AIOC'ı eleştiren Ulusal Cephe belgeleri/raporları yayınlanmıştır. Şirket, İran'da faaliyet gösterdiği sürece İran'ın bağımsız olamayacağı iddia edilmiştir. Raporlara göre ulusallaştırmanın ekonomik olmaktan çok siyasi önemi vardır. Ayrıca raporlarda, İran'daki milliyetçilik hareketinin "komünist entrikalara" atfedilmemesi gerektiği, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinde ABD'nin İran'a yardım etmesi konusunda beklentisi yer almaktadır. Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği, kendi materyalleriyle hazırladıkları bazı günlüklerle karşı mücadeleye başlamıştır. Örneğin İngiliz Büyükelçiliği, İngiliz petrol şirketlerinin BBC'ye ulusallaştırmaya karşı pratik itirazlarını açıklayan bir dizi yayın yaptırmıştır.²¹⁷

Nisan 1951 sonlarında İngiliz Dışişleri, hala İran Büyükelçisi Shepherd'ın, İngiliz yanlısı Seyyid Ziya'yı başbakan olarak ataması için Şah'ı ikna edebileceğini umuyordu. Shepherd, İngiltere'nin askerî müdahalede bulunabileceğinin ipuçlarını vererek Şah'la ve bazı İranlı milletvekilleriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Musaddık ise Shepherd'ın faaliyetlerini İran lehine çevirmek için girişimlerde bulunmuştur. Örneğin, Başbakan Ala'ya, "*Hükümet değişikliği ya da darbe ihtimali dolayısı ile petrol sorununun bir an önce çözülmesini istediğini*" bildirmiştir. Ayrıca 26 Nisan 1951'de, kısa süre içinde İran'ın ulusallaştırma çabalarını engelleyecek bazı olayların meydana gelebileceği konusunda Meclisi uyarılmış; AIOC'un İran'da

²¹⁵ Elm, a.g.e., s. 88.

²¹⁶ Mcghee, a.g.e., ss. 337-338.

²¹⁷ Elm, a.g.e., s. 89-90.

kaldığı her ay için, -ülkenin yoksulluk içindeki- halkına ait, milyonlarca poundun yok olduğunu ifade etmiştir.²¹⁸

Musaddık'ın katılımıyla Petrol Komisyonu aynı gün (27 Nisan 1951) toplanmış ve petrol endüstrisinin ulusallaştırılması için prosedürleri belirleyen dokuz maddelik taslak kararı onaylanmıştır. Taslak kararın alınmasından sonra Shepherd, -28 Nisanda- ulusallaştırmayı protesto eden bir basın toplantısı düzenlemiştir. Ulusallaştırmayı prensipte destekleyen Başbakan Ala, kararın hazırlanması sırasında Petrol Komisyonunun kendisiyle görüşmemesi nedeniyle bir gün önce istifa etmiştir.²¹⁹

Meclis, 28 Nisanda İngiltere'nin protestolarına karşılık olarak millîleştirme teklifini yapan ve muhalif kanadın başı olan Musaddık'ı, başbakan olarak atamıştır.²²⁰ Mecliste aynı gün, Senato'da iki gün sonra onaylanarak kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir.²²¹

Petrol Komisyonunun kararı:²²²

- 1. Petrol endüstrisinin ulusallaştırılması için beş senatörden, beş Meclis vekilinden ve maliye bakanından ya da yardımcısından oluşan ortak bir Komisyon kurulacaktır.*
- 2. Hükümetten Ortak Komisyonun denetimi altında bir an önce AIOC'a el koyması istenecektir. Hükümet, AIOC'un tazminatını karşılama için İran Millî Bankasına, net petrol gelirlerinin yüzde 25'ini yatıracaktır.*

²¹⁸ Elm, a.g.e., s. 91.

²¹⁹ Elm, a.g.e., s. 91.

²²⁰ Musaddık, sadece Petrol Komisyonunun kararı onayladığında bu görevi kabul edeceğini açıklamıştır. Musaddık başbakanlığa, popülaritesinin de etkisiyle 12'ye karşı 79 oy atanmıştır. Ayhan, a.g.e., s. 182.

²²¹ Elm, a.g.e., s. 92.

²²² Elm, a.g.e., s. 92-93.

3. *Hükümetten, Ortak Komisyonun denetimi altında haklı bulunan taleplerle birlikte İran'ın taleplerini de, incelemesi ve bulgularını onaylanması amacıyla, iki meclise* de göndermesi istenecektir.*
4. *20 Mart 1951 tarihinden sonra Senato, İran'a ait bütün petrol gelirleriyle birlikte ulusallaştırmayı onayladığında hükümet, yönetim kurulu belirleninceye kadar, petrol faaliyetlerini denetlemekten de sorumlu olacaktır. Ortak Komisyonca, AIOC'un hesaplarının denetlemesi istenecektir.*
5. *Ortak Komisyon, yönetim kurulu ve uzmanlardan oluşan, denetleme kurulu hükümleriyle birlikte Ulusal İran Petrol Şirketi, (NIOC) yasasını hazırlayacak ve onaylaması için iki meclise* gönderecektir.*
6. *İranlıları aşamalı olarak yabancı uzmanlarla değiştirmek için Ortak Komisyon, petrolle ilgili çeşitli alanlarda öğrenim görmek üzere öğrencilerin yurtdışına gönderilmesiyle ilgili bir program hazırlayacaktır. Bu programın uygulanmasından Eğitim Bakanlığı sorumlu olacaktır.*
7. *AIOC'tan petrol satın alanların hepsi bundan böyle petrolü geçerli uluslararası fiyattan ve NIOC'tan satın alacaktır.*
8. *Ortak Komisyondan, çalışmalarını üç ay içinde tamamlaması ve faaliyetlerini bir rapor halinde Meclise sunması istenecektir.*

Daha önce olduğu gibi İran Hükümetini ve Meclisi yönlendirebileceğini inanan İngiltere, böylece en önemli ekonomik ileri karakoluna hayati bir meydan okumayla yüz yüze gelmiştir. Ayrıca dünya petrol üretiminde % 6'lık bir daralma olmuştur.²²³

2.3. MİLLİLEŞTİRME SÜRECİNDE İNGİLTERE'NİN DURUMU

Petrolün millîleştirilmesi sonrasında İngiliz Hükümetinin İran petrol krizindeki politikasını, geniş sınırlarını, İngiltere'nin nisbî düşüşünü ve millî güvenliği bulmaya yönelik mücadelesini anlamak, bugünkü uluslararası jeopolitik

* İran Parlamentosu ve İran Senatosu

²²³ Grant S. McClean (ed), **East in The Cold War**, The H. W. Wilson Company, New York, 1956, s. 125.

stratejileri anlamamız açısında da önem arz etmektedir. Ayrıca, İngiltere'nin İran'a niçin askerî operasyon kararı aldığıının da cevabı verilmiş olacaktır.

İngiltere bu dönemde, geleneksel olarak deniz aşırı ticaret ve yatırıma bağımlı kalmıştır. Savaş mücadelesi İngiltere'yi deniz aşırı varlıklarını nakde çevirmeye, büyük borçlar altına girmeye ve altın ve dolar rezervlerinin yarısından daha fazla oranda azalmasına seyirci kalmaya zorlamıştır. İngiltere Hazine Müsteşarı Lord Keynes, Amerikan hibe yardımının son bulması durumunda “mali bir kriz” yaşanacağı yönünde tahminde bulunmuş ve İngiltere'nin sorunları 1946'da yapılan ağır Anglo-Amerikan kredi anlaşmasından sonra da devam etmiştir. Özellikle savaş sonrası dönemde İngiltere, sembolik olarak önemli bir sterlin devalüasyonu yapmaya zorlanmıştır.²²⁴

İki rakip süper gücün ortaya çıkışı ve bunların geleneksel konumlarına meydan okuyan Üçüncü Dünya unsurlarının ortaya çıkışı, İngiltere'nin nisbî düşüşünü daha da hızlandırmıştır. Soğuk Savaş gelişme aşamasındayken İngiliz Deniz Kuvvetleri'nin artık İngiltere'nin toprak bütünlüğünü garanti altına almadığı ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, özellikle tüm Batı Avrupa'daki yaygın ekonomik kayma, Almanya'nın bölünmesi ve İngilizlerin ağır küresel yükümlülükleri göz önüne alındığında, geleneksel Avrupa güçlerinin Sovyetlerin dengi olmadığını da ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra, İngiltere'nin ekonomik ve askerî zayıflığının işaretleri, tüm imparatorlukta –sömürgelerde- milliyetçilerin elini güçlendirmiş ve 1948 yılın en büyük sömürgesi olan Hindistan, bağımsızlığını elde etmiştir.

²²⁴ Alec Cairncross, **Years of Economic Recovery: British Economic Policy 1945-51**, Routledge, London, 1985, s. 6; Christopher Montague Woodhouse, **British Foreign Policy Since the Second World War**, Praeger, London, 1961, s. 122; Richard N. Gardner, **Sterling-Dollar Diplomacy in Current Perspective: The Origins and Prospects of our International Economic Order**, Columbia University Press, New York, 1980, ss.188-253.

Donanmasının prestiji kaybetmesiyle birlikte İngiltere, konumunu destekleyeceği ve sömürgelerini etkileyeceği dengeleyici bir yapıya sahip olamamıştır.

Bu makro-unsurlar, İran petrol krizi için büyük anlam taşımaktadır. Çünkü ABD, Ortadoğu ve ekonomik öncelikleri, İngiltere için önemini artırmıştır. Amerika ile ortaklık, kısa vadeli ulusal güvenliği garanti altına alma ve İngiltere'nin uluslararası konumunu sabitleştirmenin başlıca yolu olarak görülmüştür. Dışişleri Bakanı Dean Rusk'a göre, "*ABD'nin desteği olmaksızın İngiltere'nin yeniden sağlam bir ekonomik, dolayısıyla politik ve stratejik konum elde edemeyeceği ve hatta mevcut konumunu dahi koruyamayacağı açık olduğundan, işbirliğine duyulan ihtiyacı içtenlikle kabul etmelidir.*" Dolayısıyla İngiltere, bazen Washington'a önemli menfaatler karşılığında (bugünkü 2003 Irak İşgalinde olduğu gibi) sorgusuz itaat etmek zorunda kalmıştır. ABD ile yakın işbirliği, İngiltere'nin ABD'nin koruması altına gireceği beklentisini yarattığından, aynı zamanda İngiltere'nin dış politikasının diğer unsurlarını da güçlendirmiştir.²²⁵ Örneğin Amerikalılar savaş sonrası çok taraflı serbest ticaret mücadelelerini komünizm karşıtlığının bir parçası olarak düşünmüşlerdir ve dolayısıyla üstü kapalı olarak, Sterlin Bölgesi gibi İngiliz bölgesel koruyuculuğunu onaylamışlardır.²²⁶

İngiltere aynı zamanda İngiliz Uluslar Topluluğu'nu, Sterlin Bölgesi'ni ve Avrupa'daki liderliği, mali istikrarını ve dünya statüsünü geri kazanma aracı olarak görmüştür.²²⁷ İngiltere'nin askerî mevcudiyetinin, kendisinin en güçlü Batı ülkesi

²²⁵ Anita Inder Singh, **The Limits of British Influence: South Asia and the Anglo-American Relationship, 1947-56**, Pinter, London, 1993, s. 127.

²²⁶ Gardner, **Sterling-Dollar Diplomacy...**, s. 346; R.F. Holland, "*The Imperial Factor in British Strategies from Attlee to Macmillan, 1945-63*", **Journal of Imperial and Commonwealth History**, Issue 12, 1984, s.168.

²²⁷ Oliver S. Franks, **Britain and the Tide of World Affairs**, Oxford University Press, London, 1955, s. 15; John Darwin, "*British Decolonization Since 1945: A Pattern or a Puzzle?*", **Journal of Imperial and Commonwealth History**, Issue 12, 1984, s. 191.

olarak kalmasını sağladığı Ortadoğu, bu gibi çabaların odak noktası haline gelmiştir. Burada İngiltere'nin ödemeler dengesi için petrol kaynaklarını korumaktan başka çaresi kalmamıştır. İngiliz politika belirleyicileri, aynı zamanda Ortadoğu'da Özel İlişki'nin karşılıklılığını ABD'ye aşılama ve İngiltere'nin kurulu bölgesel konumlarını desteklemek için Amerika'nın küresel gücünü kullanma fırsatını da yakalamıştır.²²⁸

2.3.1. İran Petrolünün İngiliz Hazinesindeki Yeri

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İran ve özellikle AIOC'nin Abadan'daki büyük rafineriye odaklanan faaliyetleri büyük önem kazanmıştır. Petrol üretimi 1945'te 16.8 milyon tondan 1950'de 31.75 milyon tona yükselmiş, İngiliz Hazinesi'nin Gelirleri patlama yapmıştır. İran üretimi aynı zamanda Avrupa'ya bir bütün olarak tahmini 700 milyon dolarlık ek petrol masrafından kurtarmıştır. Aslında Nisan 1949'da AIOC'nin imtiyazından vazgeçmesi halinde “ödemeler dengemize hayati anlamda katkıda bulunan yegâne denizaşırı yatırımımızı kaybederiz” diyen İngilizler, bu gerçeğin bilincindeydiler.²²⁹

İngiliz Hükümetinin AIOC imtiyazı konusundaki kaygısı ekonomiyle sınırlı değildir. İşin içinde strateji ve prestij unsurları da bulunmaktadır. Örneğin, İngiliz sermayesi, teknolojisi ve yaratıcılığı ile inşa edilen Abadan rafinerisi, dünyadaki en büyük rafinerisi olarak, İngiltere'nin kontrolündedir. İngiliz hükümetinin ikinci

²²⁸ David Reynolds, “A 'Special Relationship'? America, Britain and the International Order since the Second World War”, **Royal Institute of International Affairs**, Issue 62, 1986, s. 6; David R. Devereux, “Britain, the Commonwealth and the Defence of the Middle East 1948-56”, **Journal of Contemporary History**, Issue 24 1989, s. 327.

²²⁹ H. Longhurst, **Adventure in Oil: the Story of British Petroleum**, Sidgwick and Jackson, London, 1959, s. 136.

kaygısı, AIOC'un, -nereden bakılırsa bakılsın- İngiliz Amirallığı'nın ve İngiliz stratejik politikasının bir kolu" olarak görülmesidir.²³⁰ Son olarak Londra, ABD'nin, İran'ın komünizme karşı korunması konusunda İngiltere'ye güvendiğini ve bunun karşılığında Washington'dan destek alabileceğini biliyor olmasıdır.²³¹ Öte yandan AIOC, -aynı şekilde- İran hükümeti için de büyük bir istihdam, yatırım ve gelir kaynağıydı. Karşılıklı bir bağımlılık gibi görünse de İngiltere açısından hayati nitelikte stratejik çıkarlar söz konusuydu.

2.4. AJAX OPERASYONU

2.4.1. İngiltere'nin Krize Çözüm Arayışları

İngiltere'nin bu prestij kaybına ek olarak, Musaddık Hükümetinin kararlı tutumu, İngiltere'yi çaresiz bırakacak noktaya getirmiştir. Tek ve kesin çözüm olarak Musaddık'ın "alaşağı" edilmesi fikri gündeme gelmiştir. Stratejistlerce, İran'a askerî bir müdahale yapılması durumunda Abadan bölgesine kolaylıkla ulaşılabileceği ancak İran'ın iç bölgelerdeki petrol yataklarına ulaşımın zorluğu üzerinde hesaplar yapılmıştır. Bir şekilde bu sorunun çözülmesini isteyen ABD Hükümeti ise İngiltere'nin İran'a askerî müdahale de bulunmasına karşı çıkmıştır. Amerikalılar, *"İngilizlerin güneyde yapacağı silahlı bir girişimin Ruslara kuzeyde bir ilerleme*

²³⁰ Arthur Chester Millsbaugh, **Americans in Persia Brookings Institute**, The Brookings institution, Washington, 1946, s.162; Jhon Gallagher, **The Decline, Revival and Fall of the British Empire**, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 125.

²³¹ Steve Marsh, *"The Limits of US Cold War Hegemony"*, A.P. Dobson (Ed.), G. Evans, S. Malik, **Deconstructing and Reconstructing the Cold War**, Aldershot, Ashgate, 1999, ss. 89–110.

*hakkı doğurmasından ve sonunda İran'ın demir perde arkasına düşmesinden” korkmuşlardır.*²³²

İngiliz Kabinesinde de sorunun çözümüne yönelik tartışmalar, İngiltere'nin tüm Ortadoğu'daki konumunun kötüleşmemesi için askerî bir müdahalenin kaçınılmaz olduğu yönünde olmuştur. İngiliz Savunma Bakanı Emaunel Shinwell'a göre “eğer şimdi İran'a istediğini yapma hakkı tanınırsa,sıra Süveyş Kanalının millîleştirilmesine” gelecektir. Petrol ve Enerji Bakanı Philip Noel-Baker ve Maliye Bakanı Hugh Gaitskell gibi Muhalefet lideri W. Churchill'de, Ruslar karşısında petrol rezervleri dengesinin sağlanması için askerî müdahaleyi savunuyordu.²³³

Petrol uzmanı Walter Levy'e göre “eğer İngilizler petrolde eski konularına yeniden kavuşmak istiyorsa yapacakları tek bir şey vardı; Anglo-İran'ın varlığını somut olarak kamufle etmeli ve bu varlığın etkisini yeni açacakları bir şirketle bir konsorsiyumla sulandırmalıydılar. Bu yeni şirket aralarında Amerikan kökenliler de olan belirli sayıda bir şirketler grubunun kontrolünde olmalıydı.”²³⁴ Bu görüşün tartışıldığı sıralarda J.F. Kennedy'nin resmî bir gezi için İran'a gelmesi İngilizlerin şüphelerini daha da artırmıştır. Kennedy, Tahran'da İngiltere Büyükelçisine son tahlilde Amerika'nın devreye girmesinin iyi olacağını belirtmiştir. Sonunda İngiliz Dışişleri tarafından arabulucu olarak görevlendirilen İngiltere'nin İran Büyükelçisi

²³² Yergin, a.g.e., s. 527.

²³³ H.W. Brands, “The Cairo-Teheran Connection in Anglo-American Rivalry in the Middle East, 1951-53”, **International History Review**, Issue 11, 1989, s. 440.

²³⁴ Yergin, a.g.e., s. 528.

Harriman, Musaddık'la bir görüşme gerçekleştirmiş ancak görüşme İngiliz tarafı için olumlu olmamıştır.²³⁵

İran Hükümeti de ülkedeki İngilizlerin biran önce ülkeden çıkarılması için harekete geçmiştir. 25 Eylül 1951'de İran tarafından yayınlanan bildiri de Abadan'da yaşayan son İngilizleri de bölgeyi terk etmeleri için 1 haftalık süre tanımıştır. Bu bildiri, İngiliz Hükümetinin İran'a karşı askerî güç kullanma kararını hızlandırmıştır.²³⁶ İngilizlerin Abadan'dan sınır dışı edilmesinden birkaç hafta sonra Musaddık, Birleşmiş Milletler Genel Kurul Toplantısına katılmak için ADB'ye gitmiştir. Başkan Truman ve Dışişleri Bakanı Acheson ile yaptığı ikili görüşmelerinden de istediği sonucu elde edememiştir. Bakan yardımcısı ve Ortadoğu özel temsilcisi George McGhee'ye göre "*Musaddık'ın bu ziyaretinin esas amacı, çözüm taslağı üzerinde anlaşmaktı.*" Taslak aslında, daha önce petrol uzmanı Walter Levy'nin dile getirdiği şekilde 50-50 temelinde bir anlaşmayı öngörüyordu. Sonuç itibari ile taslak kabul edilmemiştir.²³⁷

Başkan Truman, bir görüşmesinde Churchill'e: "*Bu millîleştirme konusu, anlaşıldığına göre İranlının gözündeki Kuran kadar kutsal olmuş... eğer İran komünistlerin tuzağına düşerse, bunun sorumluluğu bize ait olacak ve hiçbirimiz meşru konuların sonuna kadar savunulmamış olmasından memnunluk duyacak*

²³⁵ "*Bu görüşmeyi izleyen günlerde Levy'ninde yardımıyla Harriman petrol işinin gerçekleri konusunda Musaddık'ı ikna etmeye çalıştı. Örneğin, İran petrolünün şirketin tek gelir kaynağı olmadığı yönünde ikna etmeye çalışmıştı, ancak başarılı olamamıştı.*" Yergin, a.g.e., s. 529.

²³⁶ Harriman ve Stoke'ın girişimlerinin başarısız olması, İngiliz Hükümetinin gizliiden gizliye askerî hazırlıklarda yapmasına neden olmuştu. Özellikle 1951 Eylülünden itibaren bu hazırlık yoğunluk kazanmıştı. İran Körfezine küçük silahlı tekneler gönderilmiş; burada İran'ı korkutma amacıyla atış talimi yapılmıştır. Paraşütçüler hazırda bekleme konumuna alınmıştı. Brands, a.g.e., s. 440.

²³⁷ Yergin, a.g.e., s. 537.

değiliz” demiştir.²³⁸ Churchill, Truman’ın İran’ın Millîleştirilmesini kabul etmesi konusundaki teklifine sıcak bakmış, talep edilecek tazminat konusunda beraber hareket etmeye karar vermiştir. Musaddık, yapılan teklifi uzmanlarında görüşünü alarak reddetmiştir.²³⁹

Nitekim Ortadoğu’da faaliyet gösteren ve İran petrolünün dünya pazarlarına ulaşmadığı dönemde bölgedeki petrol üretimin artıran ve dünyadaki petrol arzını dengede tutmayı başaran Amerikan petrol şirketleri, Amerikan Dışişlerine ve İngiliz Dışişleri Bakanlığına başvurarak İran petrol endüstrisini üzerlerine almak istediklerini bildirmiştir. Ancak, Anglo-İran’a rol vermeye yönelik bu girişimler ilk başlarda ilgi görmemiştir.²⁴⁰

2.4.2. İngiltere’nin ABD’yi İkna Çabası

Musaddık’la uzlaşmanın mümkün olmadığı anlaşılınca İngilizler, Musaddık’ın devrilmesi için ortak bir askerî müdahale konusunda Amerikalılara teklif götürmüş ancak Eisenhower’ı ikna etmek kolay olmamıştır. Washington’da bu dönemde sık sık yapılan Millî Güvenlik Kurulu toplantılarının birinde, ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles: “*İran’ın çok yakında Musaddık idaresinde bir diktatörlük olacağını, bunu da bir komünist iktidar izleyecektir...Nimetler Rusların eline geçecektir. Böylece Rusya bundan böyle petrol kaynakları konusunda tüm endişelerinden sıyrılmış olacaktır... Daha da kötüsü... İran baş egecek olursa, çok yakında, Ortadoğu’nun öteki bölgeleri de dünya petrol rezervinin % 60’ını oluşturan*

²³⁸ Yergin, a.g.e., s. 538.

²³⁹ Yergin, a.g.e.

²⁴⁰ “*Başka bir fikirde Dünya Bankasından gelmiş, konu kesin bir çözüme kavuşuncaya kadar İran’daki petrol faaliyetlerini yediemin olarak kendisine verilmesini teklif etmişti.*” Yergin, a.g.e., s. 537.

petrolleriyle komünist idareye geçecektir” demiştir.²⁴¹ Soğuk Savaş mantığı içerisinde ABD hassasiyetine hitap eden Dulles’in bu konuşması, Eisenhower’u ikna etmiştir.²⁴² Churchill tarafından onaylanan plana göre darbeye Şah’ın “sadık adamı” General Feyzullah Zahidi görünürde liderlik etmesi öngörülmüştür.²⁴³

2.4.3. Operasyon Kararı ve Musaddık’ın Devrilmesi

İngiltere, II. Dünya Savaşı sonrası “yenidünya düzenine” eklemlenmenin arayışı içinde uluslararası strateji ve güvenlik açısından ABD’ye muhtaçken, ayrıca İran’da darbe yoluyla iktidar değişikliği yapmak gibi mikro düzeydeki bölgesel işler içinde ABD’ye ihtiyaç duymuştur.²⁴⁴ Dolayısıyla İngiltere’nin İran’da gerçekleştirileceği bir operasyon için de ABD’nin desteği daha da önemli hâle gelmiştir.

CIA’nın Tahran’da “politik eylem” ofisinin başındaki ajanı Donald Wilber ve İngiltere’nin Kıbrıs’taki istihbarat servisinin başkanı Robin Zaehnar’ın hazırladığı ortak bir plan üzerinde hükümetler düzeyinde mutabakat sağlanmıştır.²⁴⁵ Musaddık Hükümetini “alaşağı” etmek için yapılacak bu darbeye “Ajax Operasyonu” adı verilmiş, operasyonu yönetmek içinde CIA’da görev yapan ve ABD’nin eski başkanlarından birinin torunu olan Kermit Roosevelt’e görev verilmiştir. Kermit

²⁴¹ Yergin, a.g.e., s. 539. İngiltere’nin İran petrolüne koyduğu ambargo nedeniyle İran’dan dünyaya petrol gelmiyordu. Kore Savaşının aynı yıllara denk gelmesi nedeniyle dünya petrol arzında önemli daralma olmuştu. ABD Petrol İdaresinin yapmış olduğu tahmine göre İran petrolü olmadan, 1951 yılı sonuna kadar dünya petrol talebi, dünya petrol arzını aşacağı tahmin edilmiştir. İran petrolü 1950’de 666.000 varilden 1951’de günde 20.000 varile düşmesine rağmen dünya toplam petrol üretimi, 1950’de günde 10.9 milyon varilden 1952’de günde 13.0 milyon varile çıkmıştır. Yukarıda verilen istatistikî bilgilerden de anlaşılacağı gibi dünyanın diğer bölgelerindeki petrol üretimi artışı, İran petrolünü ikame etmiş ve korkulan petrol kıtlığı gerçekleşmemiştir. Yergin, a.g.e., ss. 534–535.

²⁴² Yergin, a.g.e., s. 539.

²⁴³ Yergin, a.g.e.

²⁴⁴ Kınzer, a.g.e., s. 184.

²⁴⁵ Kınzer, a.g.e., s. 202.

Roosevelt, operasyon hazırlığı için Temmuz 1953'ünde İran'a gitmiş ve Şah'a "pay-ı tahtının" statüsü için garanti vermiştir.²⁴⁶

Ajax Operasyonu şöyle planlanmıştı: Şah, Musaddık'a kendisini görevden aldığını bildiren tebliği 16 Ağustos 1953'te yapacaktı. Aynı gün belirli sayıdaki provokatörlerle de halka sokaklarda gösteri yaptırılacaktı. Nihayetinde halkın Musaddık'ı istemediği izlenimi verilecek, bunun sonucu olarak da Şah, Musaddık'ı azletmiş olacaktı. Ancak, tebliğ 3 gün gecikmeli yapılmış, Musaddık bu durumdan yararlanarak kaçmayı başarmıştır. Darbeye görünürde liderlik eden General Zahidi saklanmış; sokaklar Tudeh üyeleri ve Musaddık taraftarlarınca dolmuştur. Şah ise ülkeyi terk ederek Bağdat'a gitmiştir.²⁴⁷

18 Ağustosta ABD Bakanlık Müsteşarı Walter Bedell Smith, Eisenhower'a Ajax Operasyonun başarıya ulaşmadığını bildirmiştir. Ayrıca Smith'in mektubunda; *"Artık İran olayını bütünüyle yeni baştan ele almalıyız. Bunu yaparken, eğer İran'dan herhangi bir malımızı kurtarmak istiyorsak, belki de yine Musaddık'tan medet ummamız gerekecektir. Şunu da belirtmeliyim ki bu, İngilizler açısından işleri daha zorlaştıracaktır"*²⁴⁸ notu da yer alıyordu. Ancak birkaç gün içinde operasyonun tamamlanması için Kermit Roosevelt tekrar harekete geçmiştir. Bu sırada Musaddık'ın azledildiği haberi, bir basın toplantısı ile kamuoyuna açıklanmıştır. Birkaç gün geçmeden "başarılı" bir operasyon denemesi yapılmış ve Musaddık

²⁴⁶ Andy Stern, **Dünden Bugüne Petrol Savaşları: Hırs, Rekabet, Şiddet**, Çev. Sabri Kalıcı, Neden Kitap Yay., İstanbul, 2011. s. 143.

²⁴⁷ Yergin, a.g.e., s. 540.

²⁴⁸ Yergin, a.g.e., s. 541.

iktidardan indirilmiştir. 1951 Ağustosunun sonlarında Şah tahtına yeniden oturmuş, Zahidi başbakan olmuştur.²⁴⁹

Musaddık yanlıları, bu birkaç günlük süreçte Şah tarafından sindirilmiştir. 1940'lı yıllarda Musaddık ile beraber hareket eden Tudeh liderleri de, Musaddık'a destek verip vermeme konusunda kararsız kalmıştır.²⁵⁰ İngiltere ve Sovyet Rusya, İran'ı aralarında denge unsuru olarak görürken İran'da İngiltere lehine gerçekleştirilen iktidar değişikliğine Sovyet Rusya sessiz kalmıştır.*

2.5. ÇOKULUSLU DÖNEM: PETROL KONSORSİYUMU

2.5.1. ABD'de İkilem: Kartellere Karşı Anti-Tröst Davası

Musaddık'ın devrilmesinden sonra İran petrolünün dünya petrol pazarına ulaştırılması için yeniden çalışmalara başlanmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı, Anglo-İran'ın yerine kurulabilecek konsorsiyumun uygulanabilirliğinin araştırılması işini, Bakan Dulles'in özel temsilcisi ve aynı zamanda petrol danışmanı olarak Venezüella'daki % 50-50 ilkesinin gerçekleşmesinde önemli bir röle sahip Herbert Hoover Jr.'a vermiştir. Hoover, daha önce petrol uzmanı Walter Levy'nin de dile getirdiği gibi kurulacak bir şirketler konsorsiyumun içerisinde de Anglo-İran, kamufle edilmiş bir şekilde yerini alabileceğini rapor etmiştir.²⁵¹ Amerikan Dışişleri Bakanlığı bu şirketlere; "*İran petrolü yeniden işletmeye girmese ülke ekonomik*

²⁴⁹ Yergin, a.g.e.

²⁵⁰ Kinzer, a.g.e., s. 220.

* Bunun nedeni olarak, Sovyet Rusya'da birkaç ay önce Stalin'in ölmesinin, stratejide yarattığı kafa karışıklığı tezi gösterilebilir.

²⁵¹ İran'da Konsorsiyum kurma fikrini ilk kez rapor haline getiren Herbert Hoover Jr. Olmuştur. Mosley, a.g.e., s. 219.

çöküntüye uğrar ve sonunda o veya bu şekilde Sovyet tarafına düşer. Bu ise Ortadoğu'nun öteki bölgeleri için tehdit demektir..." diye telkinde bulunmuştur.²⁵²

ABD Dışişleri, şirketleri, Konsorsiyum adı altında böyle birleşmeye teşvik ederken tezat bir şekilde ABD Adalet Bakanlığı büyük petrol şirketleri aleyhine bir anti-tröst davası²⁵³ açılmıştır. Şirketler "*uluslararası petrol karteline*" girmekten suçlanmıştı.²⁵⁴ Ancak Başkan Truman, görevi Eisenhower'a devretmeden birkaç gün öncesinde -12 Ocak 1953'te- anti-tröst davasını durdurmuştur.²⁵⁵

2.5.2. Petrol Konsorsiyumu Anlaşması

ABD'de yaşanan anti-tröst krizinin ardından Konsorsiyumun kurulması için çalışmalara hız verilmiştir. Konsorsiyum, ABD ve İngiliz Hükümetlerince Suudi Arabistan'da faaliyet gösteren ARAMCO'nun dört ortağı, New Jersey, Socony, Texaco, Standart California, Kuveyt'te Gulf şirketi iştiraki olan Shell ile Fransız CFP şirketlerinden oluşturulması kararlaştırılmıştır. Özellikle bu yedi şirketin olmasının en önemli nedeni Ortadoğu'da belirtilen bölgeler dışında da petrol üretiminde

²⁵² Bu şirketler, Ortadoğu'nun diğer yerlerinde ve petrol faaliyetini yürüten Amerikan şirketleriydi. Yergin, a.g.e., s. 543.

²⁵³Erol Umut, **Musul Meselesinde Petrol Faktörü**, Ankara Üniversitesi, T.İ.T. Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 14. ABD'de deki özel sektör eliyle yürüten devlet ekonomisi tekelliliği önlemek için anti-tröst yasalar getirmiştir. 19. yüzyılın ortasında petrolün dünyada ilk endüstriyel faaliyet alanı bulmasını sağlayan ve Standart Oil Company'yi kuran Rockefeller'in başı ABD'nin anti-tröst davasıyla derde girmiştir. Neredeyse ABD'nin gizli yönetici konuma geldiği ve adeta bir hanedanlık kurduğu yönünde ABD kamuoyunda güçlü bir algı oluşmuştu. Yaklaşık 20 yıl süren davanın sonrasında 1911'e yılına gelindiğinde ABD Anayasa Mahkemesi, Standard Oil'i anti-tröst yasaları çiğnemekten suçlu bulmuş ve şirket toplam 35 ayrı/küçük petrol şirketine bölünmüştü. Bu yeni şirketlerin en büyüğü olan New Jersey Standart Oil (Daha sonra Exxon), Standart Oil'in misyonunu sürdürmeye devam etmiştir. Yaklaşık 40 yıl sonra aynı şekilde bir ihlal söz konusu olmuş ve anti-tröst davası yeniden gündeme gelmiştir. 1952 yılında ABD Federal Ticaret Komisyonunun tarafından hazırlanan gizli bir raporda, üç eski Standard şirketi New Jersey, Secony ve California Standart Oil şirketleri ile İngiltere'nin iki dev şirketi Hollanda Kraliyet Shell ve Anglo-Pers ve iki ABD'in diğer öncü şirketleri olan Gulf Oil ve Texaco'nun birleştiği belirtilmiştir. Stern, a.g.e., s. 25, 55.

²⁵⁴ Yergin, a.g.e., s. 544.

²⁵⁵ Bu kararda ABD Genelkurmay Başkanı, Merkez İstihbarat Servisi ve birçok (eski-yeni) Kabine üyesinin etkisi olmuştu. Yergin, a.g.e., s. 547.

bulunun işletmelere ortak olmalarıydı ve İran'ın petrol üretiminden uzak kaldığı dönemde bu şirketler İran'a komşu ülkelerde sahip oldukları petrol üretim kapasitesini artırarak dünya petrol üretimindeki daralmanın önüne geçmeleri olmuştur. Daniel Yergin'e göre bu yedi şirkete, tamda bu nedenle konsorsiyumda yer vermek "ahde vefa" gereği idi.²⁵⁶

İngiltere ve ABD, Şirketleri müzakereler için İran'a göndermiştir. Millîleştirme sürecindeki tepkileri ve İran'ın egemenliği konusunda Musaddık'tan da geri düşmeme kaygısı içinde olan Şah, temkinli müzakereler yürütmüş; Haziran 1954'te anlaşmaya varılmıştır. Sonuç olarak İran Millî Petrol Şirketinin de ortak olduğu bir anlaşma imzalanmıştır.²⁵⁷

Konsorsiyum Anlaşmasının maddeleri ve niteliği kısaca şöyledir:

1- *Konsorsiyumun karının % 50'si İran'a bırakılırken ortaklık payları aşağıdaki gibi oluşturulmuştur;*²⁵⁸

<u>Şirket</u>	<u>İştirak Payı (%)</u>
Anglo-İran Oil Company	40
Standard of New Jersey	8
Socony-Mobil	8
Texas Company	8
Standart of California	8
Gulf Oil Corporation	8
Royal Dutch /Shell	14
CFP*	6

2- *Her şirket kendine ait petrol hissesini istediği şekilde pazarlama hakkına sahip olacaktır.*²⁵⁹

3- *Üretici şirketler, ayrıca bir araştırma ve üretim şirketi kuracak, iki üye İran Millî Petrol şirketine ait olmak üzere toplam yedi üyeden oluşan yönetim kurulu oluşturularak ve*

²⁵⁶ Yergin, a.g.e., s. 548.

²⁵⁷ Yergin, a.g.e., ss. 548-549.

²⁵⁸ Mosley, a.g.e., s. 221; Ayhan. a.g.e., s. 186.

* The Compagnie Française des Petroles (CFP)

²⁵⁹ Yergin, a.g.e., s. 549.

kayıtlar İran tarafından tutulacaktır. Bu şirkette konsorsiyuma katılabilecektir. (Madde 3)²⁶⁰

- 4- Araştırma ve üretim şirketlerine ayrı ayrı haklar ve güçler verilmiştir. Araştırma ve üretim şirketlerinin yanında kurulan arıtma şirketleri de aynı haklara sahiptir. Bu haklar, İran Millî Petrol Şirketi ve İran adına verilmiştir ve sözleşme süresince hiçbir düzeltme ve değişiklik yapılamaz. Şirketler, yabancı personel istihdamını en aza indirecektir. Ayrıca NIOC, endüstriyel ve teknik işler ile eğitim planlarını hazırlayacak ve uygulayacaktır. NIOC, Konsorsiyum şirketlerini ekonomik ve teknik denetimi altına alacaktır. (Madde 4)
- 5- Tüm stoklar, depolar, malzemeler, taşınabilir ekipman ve donanımlar, iç dağıtımda kullanılanlar hariç olmak üzere NIOC tarafından konsorsiyum işletmelerine devredilecek/dağıtılacaktır. (Madde 6)
- 6- Konsorsiyum ortakları, kendi sınırlı alanlarında hak sahibi olarak iç dağıtımın dışında da haklara sahip olacaklardır. Pratik olarak NIOC ortakları gibi yan şirketlerde/iştiraklerde aynı haklara sahip olacaklardır. Bu işletmelerde, sözleşmenin gerekliliklerini yerine getirmek zorundadırlar. (Madde-7)
- 7- Üretim işletmeleri, çıkarılan petrolün her metre küpü için birim maliyeti, ihraç ettiği tarafa yansıtılabilecektir. İç pazarda da NIOC'a maliyetler yansıtılabilir. Hem petrolün dağıtımında hem de inceltmesi için her metre küpte 1 şilin ödemeyi kabul ederler. (Madde-13/14)
- 8- Şirketlerin denetimi, önlemlerin alınması, bakım-onarım, sağlık işleri, kamu yolları, gıda üretimi, kantin, restoran ve kıyafet mağazaları ile endüstriyel ve teknik eğitim işlemlerinden NIOC sorumlu olacaktır. (Madde-17)
- 9- Konsorsiyum üyeleri üretimi garanti altına alacaktır. 1955'de 17,5 metreküp, 1956'da 27.5 metreküp, 1957'de 35,0 metreküp üretim gerçekleşecek ve sonrasında üretim miktarı Ortadoğu ham petrolünün arz ve talebine uygun belirlenecektir. (Madde-20)
- 10- Her bir ihracat firması, NIOC'a ham petrol alım satımı için ve de bunların türevleri için bir ücret ödeyecektir. (Madde-22-23)
- 11- Konsorsiyum üyeleri, ihracat işletmeleri ve onların yan şirketleri, iştirakler ve üretim işletmeleri, İran Devleti tarafından uygulanan tüm vergilerden muaf olacaktır. Ve bu

²⁶⁰ Bu kısımdan sonra sıralan maddeler için bakınız: Benjamin Shwadran, **The Middle East, Oil And The Great Powers**, Third Edition, Halsted Press, New York, 1973, s. 146-147.

şirketlerin kar payı dağıtımları vergiye tabi olmayacaktır. (Madde-28)

12- *Kontrol ve idare (yürütme gücü ve yetkisi) İran ekonomi Bakanı'ndadır. (Madde-37)*

13- *Hiçbir genel ve özel yasama ve yürütme ölçüleri veya İran'dan kaynaklanan hiçbir eylem ile anlaşma değiştirilemez, engellenemez, gizlenemez. (Madde-41/b)*

14- *Uygulama yada yorumlamada farklılık oluşması halinde ilkönce taraflar arasında doğrudan müzakereler yürütülecektir. Müzakerelerin başarısız olması durumunda uzlaşma komitesi ile anlaşmazlık çözülmeye çalışılacak, buda başarısız olursa, anlaşmazlığın çözümü için tahkime gidilecektir. (Madde-42-45)*

15- *Anlaşmanın hem İngilizce hem de Farsça metinleri geçerlidir. Ancak farklı yorumlama olması durumunda İngilizce metin dikkate alınacaktır. (Madde-48)*

16- *Sözleşmenin süresi 25 yıl olarak belirlenmiştir. Sözleşmeye, tarafların karşılıklı olarak anlaşması halinde, sürenin bitiminden itibaren, 5'er yıllık dilimler için en çok üç yenileme hakkı verilmiştir. (Madde-49)*

Konsorsiyum anlaşmasının hemen ardından küçük bir değişiklik yapılmıştır. ABD'deki anti-tröst yasalardan hareketle, ABD Hükümetiyle yapılan bir düzenlemeyle Amerikan şirketleri (Jersey, Socony, Texaco, Standart California ve Gulf) kendi hisselerinden %1 kadar vazgeçerek **Iricon** adında yeni şirketin kurulması sağlanmıştır. Kurulan şirket, Konsorsiyum içinde "**küçük konsorsiyum**" olarak adlandırılmıştır. Ayrıca beş şirketin dışında Phillips, Richfields, Standard of Ohio ve Ashland adında dört şirkette bu oluşuma katılmıştır. İngiltere, "anlaşma"dan bağımsız şekilde oluşan bu yapıya şiddetle karşı çıkmıştır ancak, Amerika'nın kararlı tutumu karşısında etkili olamamıştır.²⁶¹

Daniel Yergin'e göre, Konsorsiyum anlaşması petrol endüstrisinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu imtiyazla ilk kez, "*yabancı sahipliğinde imtiyaz*" kavramı terk

²⁶¹ Mosley, a.g.e., s. 230.

edilerek, yerine, “müzakere ve karşılıklı anlaşmayla yapılmış imtiyaz” kavramı gelmiştir.” Böylece İran’da bütün taraflarca, ülkenin bütün petrol kaynakları ve tesislerinin İran’a ait olduğu ilk kez kabul edilmiştir.²⁶²

2.6. KONSORSİYUMDAN SONRAKİ İLİŞKİLERE KISA BAKIŞ

2.6.1. Konsorsiyum’dan İslam Devrimi’ne

Gelişen süreçte ilişkiler, İran Millî Petrol Şirketi’nin lehine dönüşmüş, giderler Konsorsiyuma yansıtılmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar süren çeşitli anlaşmazlıklar ve problemlerin aksine, ilişkiler dostane seyir izlemiştir.²⁶³ Bu dostane ilişkilerin İngiltere’nin Ortadoğu’daki konumunun giderek kötüleşmesiyle de ilgili olduğunu söylemek doğru olacaktır.

1956 yılında Süveyş Kanlıının kapatılması İngiltere’nin genelde Ortadoğu’da özelde de İran’daki etkisini tamamen silecek süreci başlatmıştır.²⁶⁴ Örneğin, 1958’de Irak’ta darbe olmuş, 1961’de Kuveyt ve 1962’de de Yemen bağımsız hâle gelmiştir. Ortadoğu’da değişen bu dengeler karşısında İngiltere, bölgenin kontrolü için yeni bir savaşı göze alamamıştır.²⁶⁵ Dolayısıyla İngiltere’nin bu coğrafyadaki hükümranlığı ortadan kalkarken aynı zamanda petrol arzının güvenliği konusunda da alternatif aramaya başlamıştır. Petrolde dışa bağımlı olan İngiltere, bu amaçla 1961’den sonra

²⁶² Yergin, a.g.e., s. 549

²⁶³ Shwadrán, a.g.e., s. 171.

²⁶⁴ Peter L. Hahn, **The United States, Great Britain, and Egypt, 1945–1956: Strategy and Diplomacy in The Early Cold War**, University of North Carolina Press, 1991. s. 240.

²⁶⁵ Simon C. Smith, “Power Transferred? Britain, the United States, and the Gulf, 1956–71”, **Contemporary British History**, Vol. 21, No. 1, March 2007, ss. 4–5.

petrol ihracatının %50 den fazlasını Kuveyt'ten yapmaya başlamıştır.²⁶⁶ İngiltere 1960'larda, İran petrolünü ikame etmek için Norveç ile Kuzey Denizi'nde petrol bölgelerini paylaşan bir anlaşma imzalamıştır. Bu durum İngiltere'nin, şirketler eliyle de olsa İran'daki kontrolü -son kez ve kalıcı olarak- kaybettiğini açıkça göstermiştir.

İngiltere'nin İran'daki ve Ortadoğu'daki konumu zayıflatan diğer bir önemli gelişme de 16 Eylül 1960'ta olmuştur. Petrol üreten ülkeler, "Yedi Kız Kardeş" olarak adlandırılan ve dünyayı saran uluslararası petrol şirketleri kartelinin üyesi olan bir şirketin, 1959'da "afişe fiyat"ta indirim yapmasından zarar görmüştür. Bu zarara karşı tepki gösteren ve harekete geçen İran'ın da içinde olduğu bazı üretici ülkeler, örgütlenmeye giderek Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kurmuşlardır.²⁶⁷ İlk başta petrol endüstrisinde söz sahibi olmasa da OPEC, 1966 yılında üretici ülkelerin kendi petrol fiyatlarını belirleyebileceği yönünde karar almış ve ağırlığını ilk kez ciddi şekilde hissettirmiştir.²⁶⁸ Böylelikle petrol şirketleri lehine gelişen uygulamaların önüne geçilmesi için ilk adım da atılmıştır.²⁶⁹

OPEC'in kararı İran'da etkisini göstermiş; Konsorsiyum ile İran arasında üretim miktarı konusunda bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Başbakan Abbas Huveyde, Konsorsiyuma, 1966'da önemli bir uyarıda bulunarak petrol alanında katma değerinin artması için üretim miktarının artırılmasını istemiştir. Konsorsiyum şirketleri, üretim miktarındaki artışın dünya petrol piyasası arz-talep dengesi içerisinde fiyatları aşağı çekeceğinden ve karlarının düşmesinden endişe etmişse

²⁶⁶ Mustafa Alani, **Operation Vantage: British Intervention in Kuwait in 1961**, LAAM, Surbiton, 1990, s. 36.

²⁶⁷ Örgütte (Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC)), İran'ın yanı sıra, Kuveyt, Suudi Arabistan, Venezüella ve Irak yer almıştır. İdris Demir, "OPEC: Güçlü Bir Kartel?", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 18, Aralık 2008. ss. 222-223.

²⁶⁸ Demir, "OPEC:...", a.g.e., s. 225.

²⁶⁹ Demir, "OPEC:...", a.g.e., s. 223.

de,²⁷⁰ yapılan müzakerelerden 2 ay sonra anlaşma sağlanmıştır. 1967-71 arasında üretim artışı sağlamayı, İran petrol faaliyet alanının %25'inden çekilmeyi ve Doğu Avrupa ülkelerine yirmi milyon ton petrol satmayı kabul eden konsorsiyum şirketleri, artık yavaş yavaş İran'daki etki alanını kaybetmeye başlamıştır.²⁷¹ 1957 yılında Süveyş Kanalı her ne kadar "Batı"ya kapatılmışsa da, İran bu dönemde, Arap coğrafyasından Batı'ya ihraç edilen petrolü, ikame etmiştir. Dolayısıyla 1967'de yaşanan Arap-İsrail Savaşı, İran petrolünün de dönüm noktası olmuştur. OPEC'in Batı'ya karşı uygulamaya koyduğu petrol ambargosuna/boykotuna rağmen ihracat, bir önceki yıla göre %23 arttırılmıştır.²⁷²

İran, 1968-72 arasında hazırladığı 4. Kalkınma Planının finansmanı için Konsorsiyumdan ilave 1 milyar dolarlık bir üretim artışı daha talep etmiştir. İran Hükümetinin kararlı tutumu karşısında Konsorsiyum şirketleri bir öneride bulunmuşlardır. Buna göre şirketin İran'a ödemesi gereken ve tahakkuk eden tutar ile ulaşılmak istenen rakam arasındaki fark bir sonraki yıla eklenmiş, üretim %10 arttırılmıştır.²⁷³

Konsorsiyum şirketleri, Batı Avrupa'nın petrol için bir pazar oluşturamayacağından hareketle bu bölgeye petrol satışını İran Millî Petrol Şirketine devretmiştir. Ayrıca 1963 yılında merkezi bir Petrol Koordinasyon Birimi (The Non-Basic Operations Organization) kurularak faaliyetlerin bu birimce yürütülmesi sağlanmıştır.²⁷⁴ 1969'da yeni petrol ve doğal gaz tesisleri inşa edilmiş, mevcutlarda

²⁷⁰ Shwadrán, a.g.e., s. 172.

²⁷¹ Shwadrán, a.g.e., s. 173.

²⁷² Shwadrán, a.g.e., s. 173, s. 27.

²⁷³ NIOC, **Oil and Economic Development**, s. 15.

²⁷⁴ NIOC, **Oil and Economic Development**, s. 26.

kapasite artırımına gidilmiştir. Diğer taraftan İngiltere ise bütün gelişmelere rağmen İran'daki ağırlığını ABD'ye kaptırarak siyasal gücünü yitirmeye başlamıştır. Bu nedenle 1965 yılı geldiğinde Ortadoğu'dan ve özelde de İran'dan elini çekmeye başlamıştır. Bir asırdan fazla zamandan beri İran Körfezi'nde bulunan İngiliz askerî gücü 1971'de tamamen bölgeden çekilmiştir.²⁷⁵

2.6.2. İran İslam Devrimi ve Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi

1973-74 petrol şoklarının yaşandığı dönemde İran'ın artan petrol gelirlerine rağmen, sektörde istihdam edilen petrol işçilerinin aynı düzeyde refahlarında bir artış olmaması toplumsal dinamikleri harekete geçirmede etkili olmuştur. 1954 Konsorsiyum Anlaşması 1974'te revize edilmiş ancak kitleleri engelleyecek adımlar atılamamıştır. Petrol işçileri, pazar esnafı ve Tudeh'in de katıldığı kanlı gösteriler sonrasında gerçekleşen Şubat 1979 Devrimiyle beraber İran petrol endüstrisi, tamamen İran Millî Petrol Şirketine devredilmiştir.²⁷⁶ Ne "Doğu" ne "Batı" sloganıyla Devrimi gerçekleştiren Ayetullah Humeyni, ilk başta İngiltere ile diplomatik ilişkilerini hemen kesmemiştir. Ayrıca uluslararası Konsorsiyum iştirakleriyle de görüşmeler 1 yıl kadar sürmüş, İran'daki bu yeni rejimle beraber yeni şartların kabul edilmesi beklenmiştir. Görüşmeler sonuçsuz kalınca İran İslam Cumhuriyeti, petrol endüstrisini tamamen İran Millî Petrol Şirketine devrederek Konsorsiyumla birlikte diğer enerji anlaşmalarını iptal ettiğini duyurmuştur.

Devrimin hemen ardından bölgeye İran'ın "rejim ihracı" politikasını ve daha önce çeşitli anlaşmazlıklara neden olan Şatt-ül Arap sorununu sebep gösteren Irak,

²⁷⁵ Mosley, a.g.e., 359.

²⁷⁶ NIOC, "Irans Oil History", <http://en.nioc.ir/Portal/Home/Default.aspx?CategoryID=f398bd54-e170-44e9-a841-710c6c92b3a0&TabNo=8#a18>, (Erişim: 11.10.2010)

İran'a savaş açmıştır. Adeta küresel ve bölgesel çatışmanın merkezi haline gelen savaş, 8 yıl sürmüştür; ancak bölgede üretilen petrol miktarının düşmesine neden olmuştur.

Dini lider Humeyni'nin 1989'da ölümünden sonra yerine geçen Ali Hamaney'in uluslararası kamuoyuna karşı İran'ın tutumu yumuşamaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak Devrim sonrasında ilk kez 1995 yılında ABD kökenli CONACO firmasıyla Buy-Back Anlaşması yapılmış²⁷⁷ ve 1998 yılında Londra'da yapılan konferansla da İran, petrol sahalarını uluslararası şirketlere tamamen açmıştır.²⁷⁸

2.6.3. 11 Eylül Sonrası Dönem ve İlişkilerde Geline Son Durum

11 Eylül 2001 sonrası dönemde ABD, oluşturduğu “önleyici müdahale” doktrini çerçevesinde uluslararası kamuoyunun görece desteğini alarak Irak'ı işgalinin amacı ve yöntemi uluslararası arenada tartışılmaya devam etmektedir. ABD, “dünya imparatorluğu” idealini gerçekleştirmek amacıyla enerji merkezlerini ve stratejik bölgeleri kontrol altına alma operasyonlarında İngiltere ile beraber hareket etmeye başlamıştır. Dolayısıyla ABD'nin Ortadoğu'daki bu faaliyetlerini yürütürken en büyük ortağı İngiltere olmuştur.

²⁷⁷ Howard, a.g.e., s. 33. Ayrıca bir başka Fransız petrol firması olan TOTAL ile de İran Körfezi'nde 1 milyon dolarlık doğalgaz anlaşması imzalanmıştır. Bir yıl sonra ABD kongresinde alınan bir kararlarda İran'a 20 milyon dolardan fazla yatırım yapılmaması yaptırımı onaylanmıştır. Gary Sick, “*United States in the Persian Gulf: From Twin Pillars to Dual Containment*”, In David W. Lesch (ed.) **The Middle East and the United States: A Historical and Political Reassessment**, Westview Press, Boulder, 1999, s. 325.

²⁷⁸ İdris Demir, “İslam Hukukunun...”, a.g.e., s. 84.

Özellikle 1970’lerde yaşanan ambargolardan sonra 1999-2000 yıllarındaki fiyat artışları ciddi şekilde enerji sıkıntısına yol açarken başta ABD olmak üzere dünyanın diğer petrol ithalatçıları gibi İngiltere’yi de etkilemiştir. İngiltere için bu durumun bir milat olduğunu söylemek mümkündür. Nihayet İngiltere 2005 yılında Kuzey Denizindeki rezervlerinin tükendiğini açıklamıştır. Yeni “emre amade” petrol rezervleri arayışına giren İngiltere için çok fazla seçeneği olduğunu söylemek zordur. Diğer taraftan dünyanın ABD, Çin, Hindistan ve Pakistan gibi ekonomileri hızla büyüyen ülkelerin dünya petrol pastasından daha yüksek beklentilerinin olması, İngiltere için ayrıca enerji güvenliği bağlamında büyük bir risk oluşturmaktadır.²⁷⁹ Dolayısıyla İngiltere’nin tek optimum seçeneği Ortadoğu jeopolitiği içindeki petrol alanlarıdır.

Ocak 2003’te İran’ın resmî haber ajansı IRNA’nın bir haberine göre 2001 yılında Hindistan’ın Reliance ile ortak bir girişim kuran ve İran doğalgazı için lisans başvurusunda bulunanlardan biri de, İngiliz enerji şirketi BP olmuştur. 2004 yılında BP, ikinci kez İran enerji sektörüne dâhil olmak istemiş ancak başarılı olamamıştır.²⁸⁰ 2008 yılında yine bir İngiliz enerji şirketi olan Shell ile Repsol arasında kurulan bir Konsorsiyum, Güney İran’daki doğalgaz (LNG) programı üzerinde bir çerçeve anlaşması imzalamıştır.²⁸¹ 2011 yılı sonunda diplomatik

²⁷⁹ Howard, a.g.e., s. 26.

²⁸⁰ İran’ın nükleer programı Uluslararası Atom Ajansının denetimine açmasına yönelik olarak yapılan AB üçlüsü ile İran arasında yapılan görüşmeler sırasında BP, diplomatik kanallarla yeniden İran’da petrol endüstrisinden pay alma yâda ortaklık isteği dile getirilmiştir. Ancak geçmiş tecrübelerden ders alan İran buna sıcak bakmamıştır. Howard, a.g.e., s. 50.

²⁸¹ Howard, a.g.e., s. 62.; “Iran’s crude export and fuel import customers (Report)”, **Reuters**, 17 Nisan 2010.

ilişkilerin yeniden kopmasının ardından İran, 2012 yılında İngiltere'ye petrol ihracını durdurmuştur.²⁸²

Ekonomik çıkarları için politik hesaplar yapan İngiltere, 2003'teki Irak'ın işgalinden sonra bölgede istihbarat çalışmalarını yürüterek İran'a askerî müdahale olanaklarını ve/veya alternatiflerini değerlendirmeye başlamıştır. 2007 yılında 15 İngiliz denizcisinin İran İstihbaratınca yakalanması bu durumu desteklemektedir. Ayrıca 03 Kasım 2011 tarihinde İngiliz yayın organı The Guardian'ın İngiliz Savunma Bakanlığı yetkililerine dayandırdığı habere göre: “...Amerika'nın... İran'ın bazı stratejik noktalarına hava saldırısı düzenleyebileceğini ve İngiltere'nin Hindistan deniz sahasındaki Diego Garcia üssünü kullanmayı talep edebileceğini düşündükleri aktarılıyor. Böyle bir saldırıya karar verilmesi halinde koalisyon hükümetindeki derin görüş ayrılıklarına rağmen İngiltere ordusunun ABD'nin taleplerini yerine getireceği öne sürülüyor” denilmektedir.²⁸³ Bu girişimler ve İngiltere'nin İran'a yönelik olarak doğrudan ya da dolaylı bir operasyon yapacağı izlenimini vermekte ise de İran'ın diplomatik manevralarının uzun vadede olmasa bile kısa zamanda karşı tarafı dengeleyeceğini öngörmek mümkündür.

²⁸² Ancak günümüzde İran'la İngiltere arasında yaklaşık 1,5 milyon dolarlık bir ticari ilişki bulunmaktadır. Howard, a.g.e., s. 49.

²⁸³ “Guardian: İngiliz ordusu İran'a saldırı hazırlığı yapıyor”, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1198087&title=guardian-ingiliz-ordusu-irana-saldiri-hazirligi-yapiyor>, (Erişim: 03.11.2011).

SONUÇ

19. yüzyılın ortasından itibaren ekonomik değeri anlaşılmaya başlanan petrol, 20. yüzyılın başında jeostratejik değere ulaşmıştır. Petrol artık, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan savaşlar, kurulan ittifaklar ya da ilişkilerin seyrini belirler duruma gelmiştir. Özellikle Ortadoğu’da bir türlü durulmayan savaş ve şiddetin temelinde petrol başta olmak üzere enerji kaynaklarının mevcudiyeti yatmaktadır.¹ Gelişmiş kapitalist ülkelerin, petrol rezervlerine sahip Üçüncü Dünya ülkelerindeki iktidarları istedikleri gibi alaşağı edebildikleri yapının örnekleri, bugün olduğu gibi yakın geçmişte de mevcuttur. Bu durum, çalışmanın kapsadığı dönemde İngiltere İnan ilişkilerinde somutlaşmıştır.

Özellikle İnan’da petrolün üretim serüveniyle beraber süregelen ikili ilişkilerde, yetersiz petrol arzı ve petrol arzının güvenliği konusu, ulusal güvenlik meselesi olarak görülmeye başlanmış ve bu yönde stratejiler uygulanmaya konmuştur. Bu noktada yeterli-yerli petrol kaynağına sahip olmayan İngiltere’nin I. Dünya Savaşı öncesinde donanmasını kömürden petrole geçirme kararı, İngiltere açısından, İnan petrolünü daha da değerli hale getirmiştir. Nitekim İngiltere, İnan’a, kolayca etki edebileceği kendine yakın yönetimleri başa getirmek için, 1921, 1941 ve 1953’te doğrudan ya da dolaylı olarak üç kez darbe girişiminde bulunmuş ve “başarılı” olmuştur. Burada İngiltere’nin amacı petrol arz güvenliğini garanti altına almaktır. Buna karşılık İnan, 1951 yılında karşı manevra sayılabilecek petrolün millileştirme kararını almışsa da, bu durum sadece 2 yıl sürmüş, İngiltere’nin yeniden İnan’a müdahalesiyle sonuçlanmıştır.

¹ Bayram, *a.g.e.*, ss. 5-7.

Öte yandan petrol, ikili ilişkilerde prestij unsuru olarak ta görülmüştür. İran açısından ekonomik bir potansiyelken İngiltere açısından uluslararası alanda statükoyu korumak için “son şans” olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu dönemde İran, elde ettiği milli gelirinin yaklaşık 95’ini petrolden sağlarken, İngiltere ise ithal ettiği petrolün özellikle II. Dünya Savaşı döneminde %85 oranıyla İran’a bağımlı kalmıştır. Bu karşılıklı bağımlılık gibi görünen durum İngiltere’nin lehine ilerlemişse de ikili ilişkilerde petrolün varlığı ve ilişkilerin niteliği, İran’ın içerde (İran toplumuna karşı), İngiltere’nin ise uluslararası alanda prestij kaybıyla sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak, ikili ilişkilerde çalkantılı süreçler yaşanmış olmasına rağmen, İngiltere’nin Anglo-İran Petrol Şirketini adeta “maşa” gibi kullanması, ilişkilerin uzun soluklu olmasını sağlamıştır. İngiltere Hükümetleri ayrıca, gizli ortaklıktan kurbanlık kuklaya kadar AIOC’nin İran’daki menfaatlerinin korunmasını, komünizme karşı mücadele etme ve Anglo-Amerikan ‘özel ilişkisini’ geliştirmeye yönelik daha büyük kaygılarla birleştirmeye çabaladığından, şirketi ve dolayısıyla da İran petrolünü bir dış politika aracı olarak da kullanmıştır. Nihaî olarak bakıldığında, ikili ilişkilerin 1901–1954 arasındaki seyri, “modern dünyanın hammaddesi” varsayılan ve endüstriyel ekonominin ön şartı olarak kabul edilen petrole endekslenmiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- ABRAHAMIAN, Ervand; **Modern İnan Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- ALANI, Mustafa; **Operation Vantage: British Intervention in Kuwait in 1961**, LAAM, Surbiton, 1990. “
- ANDERSON, John Richard Lane; **East of Suez: A Study of Britain’s Greatest Trading Enterprise** Hodder and Stoughton Ltd., Londra, 1969.
- ARI, Tayyar; **Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi**, MKM Yay., Bursa, 2008.
- ARI, Tayyar; **Irak, İnan, ABD ve Petrol**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2003.
- ARMAOĞLU, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914–1995)**, Cilt I-II, 16. Baskı, Alkim Yayınevi, İstanbul, 2007.
- AYHAN, Veysel; **İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu**, Nobel Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2006.
- BULLARD, Sir Reader; **Letters from Tehran: A British Ambassador in World War II Persia**, I.B. Tauris, London, 1991.
- CARINCROSS, Alec; **Years of Economic Recovery: British Economic Policy 1945–51**, Routledge, Londra, 1985.
- EDWARD, R.- STETTINIUS, Jr.; **Roosevelt and The Russians: The Yalta Conference**, Doubleday & Company, Inc., New York, 1949.
- ELM, Mostafa; **Oil, Power and Principle**, Syracuse University Press, New York, 1992.
- ELWELL-SUTTON, Laurence Paul; **Persian Oil: A Study in Power Politics**, Lawrence and Wishart, Londra, 1955.

- ENGDAHL, F. William; **Petrol, Para, İktidar: Anglo-Amerikan Politikası ve Yeni Dünya Düzeni**, Çev. Ertuğrul Bilal, Alfa Yayınevi, 2008.
- ENGELS, Friedrich; **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1975
- FATEH, Mostafa; **Panjah Sal Naft Iran : Fifty Years of Persian Oil**, Pyam Pbls, Tahran, 1979.
- FERRIER, Ronald. W.; **The History of the British Petroleum Company: Volume I The Developing Years 1901-1932**, Chambridge University Press, Chambridge, 1982.
- FESHARAKÍ, Fereidun; **Development of The Iranian Oil Industry: International and Domestic Aspects**, Praeger Publishers, New York, 1976.
- FRANKS, Oliver S.; **Britain and the Tide of World Affairs**, Oxford University Press, Londra, 1955.
- GALLAGHER, Jhon; **The Decline, Revival and Fall of the British Empire**, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- GARDNER, Richard N.; **Sterling-Dollar Diplomacy in Current Perspective: The Origins and Prospects of our International Economic Order**, Columbia University Press, New York, 1980.
- GARTHWAİTE, Gene R.; **The Persians**, Blackwell Publishing, Oxford, 2005.
- GİLPİN, Robert; **Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası**, Çev. Murat Duran, Selçuk Oktay, M. Kadir Ceylan, Gürkan Polat, Kripto Yayınları, Ankara, 2011.
- GOLAN, Galia; **Soviet Policies in The Middle East From World War Two to Gorbachev**, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- GÜREL, Şükrü Sina; **Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979.

- HAHN, Peter L.; **The United States, Great Britain, and Egypt, 1945-1956: Strategy and Diplomacy in The Early Cold War**, University of North Carolina Press, Carolina, 1991.
- HOWARD, Roger; **Iran Oil: The New Middle East Challenge to America**, I.B.Tauris & Co. Ltd , New York, 2007.
- KARADAĞ, Raif; **Petrol Fırtınası**, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.
- KAYAL, Alawi D.; **The Control of Oil : East-West rivalry in the Persian Gulf**, Distributed by Colombia University Press, Londra, 2002.
- KINZER, Stephen; **Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri**, Çev. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- KLARE, Michael T.; **Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları**, Çev. Özge İnciler, Devin Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- KRAHMER, Konigl; **Die Beziehungen Russlands zu Persien**, Verlag von Zuckschwerdt & Co, New York, 1903.
- LONGHURST, H.; **Adventure in Oil: the Story of British Petroleum**, Sidgwick and Jackson, London, 1959.
- LOOMBA, Ania; **Kolonyalizm Postkolonyalizm**, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.
- MACHİAVELLİ; **Hükümdar: Il Principe**, Çev. H. Kemal Karabulut, Sosyal Yayınları, İstanbul, 5. Baskı, 1998
- MACLEAN, Fitzroy; **Eastern Apporoaches**, Jonathan Cape, Londra, 1949.
- MAKKI, Hossein; **Ketabe Siah**, Vol 4, Bongahe Tarjomeh va Nashre Ketap, 1981.
- MAUGERI, Leonardo; **The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource**, The Globe Pequot Press, Guilford, 2006.

- McGHEE, George; **Envoy to the Middle World: Adventures in Diplomacy**, Harper and Row, New York, 1983.
- MILLSPAUGH, Arthur Chester; **Americans in Persia Brookings Institute**, The Brookings institution, Washington, 1946.
- MOSAVVAR, Gholamreza Rahmani; **Kohne Sarbaz; Khaterate Siassi va Nezami**, Khadamate Farhangie Rassa, Tahran, 1987.
- MOSLEY, Leonard; **Power Play: Oil in The Middle East**, Penguin Books Inc, New York, 1974.
- RA'IN, Esmā'il; **Asnade Khane Seddon**, Bongah Tarjomeh va Nashre Ketab, Tahran, 1979.
- RAUHANI, Fuad; **Tarikhe Melli Shudane San'ate Nafte Iran**, Ketaphaye Jibi, Tahran, 1973.
- SHWADRAN, Benjamin; **The Middle East, Oil And The Great Powers**, Third Edition, Halsted Press, New York, 1973.
- SINGH, Anita Inder; **The Limits of British Influence: South Asia and the Anglo-American Relationship, 1947-56**, Pinter, Londra, 1993.
- STERN, Andy; **Dünden Bugüne Petrol Savaşları: Hırs, Rekabet, Şiddet**, Çev. Sabri Kaliç, Neden Kitap Yay., İstanbul, 2011.
- WILKINSON, Spenser; **Government and The War**, Constable and Company Ltd., Londra, 1918.
- WOODHOUSE, Christopher Montague; **British Foreign Policy Since the Second World War**, Praeger, Londra, 1961.
- YERGIN, Daniel; **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, İş Bankası Yay., İstanbul, 1991.

Makaleler:

- “*Jacques de Morgan; An Archaeologist Who Found Oil*”, **Iranian Cultural Heritage News Agency**, 04 Mayıs 2005.
- AKGÜN, Necmettin; “*Trabzon Gümrüğünde İktisadi Faaliyetler (1750–1800) I,*” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 11, Yıl 2000.
- ATTAR, Aygün; “*İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü*”, **Erdem Dergisi**, Sayı 52, 2008.
- BORGER, Julian; “*Iran Nuclear Talks Under Way in Geneva*”, **The Guardian**, 06 Aralık 2010.
- BRANDS, H.W.; “*The Cairo-Teheran Connection in Anglo-American Rivalry in the Middle East, 1951-53*”, **International History Review**, Issue 11, 1989.
- COŞKUN, Mustafa Yahya; “*Enerji, Tarihi Nasıl Etkiledi?*” **ESAM Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Yıl 1, Sayı 1, Şubat 2007.
- DARWIN, John; “*British Decolonization Since 1945: A Pattern or a Puzzle?*”, **Journal of Imperial and Commonwealth History**, Issue 12, 1984.
- DEMİR, İdris; “*İslam Hukukunun Hidrokarbon Kaynakları Üzerindeki Etkisi*”, **Akademik Orta Doğu**, Cilt 5, Sayı 1, 2010.
- DEMİR, İdris; “*OPEC: Güçlü Bir Kartel?*”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 18, Aralık 2008.
- DEVEREUX David R.; “*Britain, the Commonwealth and the Defence of the Middle East 1948-56*”, **Journal of Contemporary History**, Issue 24, 1989.
- EMEKLİER, Bilgehan; “*Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar*” **Bilge Strateji**, Cilt 2, Sayı 4, Bahar 2011.

- EMEKLİER, Bilgehan - ERGÜL, Nihal; “*Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik*”, **Bilge Strateji**, Cilt 2, Sayı 3, Güz 2010.
- EWALT, Donald; “*The Fight for Oil: British in Persia 1919*”, **History Today Middle East**, Volume 31, Issue 9, September 1981.
- FİTZGERALD, Edward Peter; “*France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918*”, **The Journal of Modern History**, Vol. 66, No. 4 (Dec., 1994), ss. 697-725.
- GLEAVE, Robert; “*The Clergy and The British: Perceptions of religion and the ulema in early Qajar Iran*”, Ed. Vanessa Martin, **Anglo-Iranian Relations Since 1800**, Routledge, New York, 2005.
- HOLLAND, R.F.; “*The Imperial Factor in British Strategies from Attlee to Macmillan, 1945–63*”, **Journal of Imperial and Commonwealth History**, Issue 12, 1984.
- ISSAWI, Charles; “*The Tabriz-Trabzon Trade, 1830- 1900: Rise and Decline of a Route*”, **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge, 1970.
- “**Iran's crude export and fuel import customers (Report)**”, Reuters, 17 Nisan 2010.
- KALELİ, Hüseyin; “*19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti*”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 9, Yıl: Aralık 2003.
- KOCATÜRK, Saadettin; “*İran İslam İnkılâbı ve Sebepleri*”, **Meydan**, Sayı 608–90, Ağustos 1982.
- MALEK, Mohammad; “*Oil in Iran Between The Two World Wars*”, Ed. Vanessa Martin, **Anglo-Iranian Relations since 1800**, Routledge, New York, 2005.

MARSH, Steve; “*The Limits of US Cold War Hegemony*”, A.P. Dobson (Ed.), G. Evans, S. Malik, **Deconstructing and Reconstructing the Cold War**, Aldershot, Ashgate, 1999.

REYNOLDS, David; “A ‘*Special Relationship*’? *America, Britain and the International Order since the Second World War*”, **Royal Institute of International Affairs**, Issue 62, 1986.

SEVİM, Cenk; “Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği”, **Journal of Yasar University**, 26(7) 2012

SICK, Gary; “*United States in the Persian Gulf: From Twin Pillars to Dual Containment*”, David W. Lesch (Ed.) **The Middle East and the United States: A Historical and Political Reassessment**, Westview Press, Boulder, 1999.

SMITH, Simon C.; “*Power Transferred? Britain, the United States, and the Gulf, 1956–71*”, **Contemporary British History**, Vol. 21, No. 1, March 2007.

SUTHERLAND, Lucy. S.; “*The East India Company in Eighteenth-Century Politics*”, **The Economic History Review**, Volume A17, Issue 1, April 1947.

FITZGERALD, Edward Peter; “*France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918*”, **The Journal of Modern History** , Vol. 66, No. 4 (Dec., 1994), ss. 697-725.

Tezler:

BAYRAM, Mürsel; **Darfur Sorununun Uluslararası Boyuta Taşınmasında Küresel Enerji Politikalarının Rolü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, Ocak 2013.

KUBAL, Ayfer Yazkan; **Britanya İmparatorluğu'nun Irak Dış Politikası 1914-1932**, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.

UMUT, Erol; **Musul Meselesinde Petrol Faktörü**, Ankara Üniversitesi, T.İ.T. Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

ÜZEL, Meltem; **British Sea and Oil Policy in The Persian Gulf 1909–1914**, The Graduate School Social Sciences of Middle East Technical University, A Thesis for The Degree Master of Arts, 2006.

ŞAHİN, Mehmet; **Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası: 1990-2010**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.

VURAL, Suat; **Hindistan'da İngiliz Yönetimi**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.

Raporlar:

NIOC, **Oil and Economic Development.**

ÖZTÜRK İbrahim & KARBUZ Sohbet (Ed.); **Türkiye'nin Enerji Ekonomisi ve Petrolün Geleceği**", MÜSİAD Araştırma Raporu 49, Şubat 2006.

Elektronik Kaynaklar:

"1909: the BP Story Begins"

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9028996&contentId=7052788>, (Erişim: 09.10.2010).

"Abdülhamit'e petrol haritaları hazırlayan Ermeni",

<http://www.ensonhaber.com/abdulhamite-petrol-haritalari-hazirlayan-ermeni-2013-01-02.html>, Erişim: 20.02.2013

“BP-Early history”,

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014441&contentId=7027521>, (Erişim: 09.10.2010).

“First Oil”,

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014440&contentId=7027520>, (Erişim: 10.11.2010)

“Great Britain”, <http://www.iranica.com/articles/great-britain-i>, (Erişim: 23.01.2011).

“Guardian: İngiliz ordusu İran'a saldırı hazırlığı yapıyor”,

<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1198087&title=guardian-ingiliz-ordusu-irana-saldiri-hazirligi-yapiyor>, (Erişim: 03.11.2011).

“Recent History”, <http://www.khozan.com/>, (Erişim: 08.02.2010).

“San Remo Convention”,

http://wwi.lib.byu.edu/index.php/San_Remo_Convention, (Erişim: 20.02.2013)

“The East India Company”,

<http://www.sscnet.ucla.edu/southasia/History/British/EAco.html>, (Erişim: 02.01.2011).

FATEMI, Nasrollah. S.; **“Anglo-Persian Agreement of 1919”,**

<http://www.iranica.com/articles/anglo-persian-agreement-1919>, (Erişim: 23.01.2011).

HİKMET, Mansur; **Sol Nasyonalizm ve İşçi Sınıfı Komünizmi: İran Deneyiminin Eleştirisi,**

<http://www.wpiran.org/WPITurkish/yayinlar/iransolu.htm>, (Erişim: 05.05.2011).

NIOC, **“Irans Oil History”,**

<http://en.nioc.ir/Portal/Home/Default.aspx?CategoryID=f398bd54-e170-44e9-a841-710c6c92b3a0&TabNo=8#a18>, (Erişim: 11.10.2010)

OSKOUI, Bahman; **Oil in Persia and The Bakhtiaris**,

<http://www.bakhtiarfamily.com/oil.php>, (Erişim: 30.12.2010).

Özer, Adem “**Cemaleddin Efgani**”,

<http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=1054>, (Erişim:
25.09.2010)

“**Abdülhamit'e petrol haritaları hazırlayan Ermeni**”,

<http://www.ensonhaber.com/abdulhamite-petrol-haritalari-hazirlayan-ermeni-2013-01-02.html>, Erişim: 20.02.2013

ÖZGEÇMİŞ

Şavşat'ta doğdu. İlköğrenimini Artvin'in Şavşat ve Ardanuç ilçelerine bağlı farklı iki okulda tamamladı. Ortaöğreniminin ilk kısmını (ortaokul) Rize'ye bağlı Ardeşen ilçesinde, son kısmını (lise) Ardanuç'ta tamamladı. 2002 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize Meslek Yüksekokulu **İnşaat Önlisans** Programından, 2009 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi **Kamu Yönetimi Lisans** Programından mezun oldu. 2012 yılında Bozok Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi **İnşaat Mühendisliği Lisans** Programına kayıt yaptırdı. 2009 yılından bu yana Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler A.B.D. **Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans** Programına devam etmektedir.

Ek-1 İran'da Petrol Patlamasını Bildiren Telgraf

B^SM G POST OFFICE TELEGRAMS. *444* No. of Telegram)

FOR NEWLY FOREIGN AND COLONIAL TELEGRAMS.

Number.	Words	Time handed in.	Office stamp
3/ SORAH 148 8 6/6 9 M			CANTONMENT ST. B.O. G. 0 08 9
Service Instructions V80SN =		Sent or Sent out at) To) By)	

1041

CALLUNGAL LONDON = NOWATE 26508 GILT 1180 RISING GEOBRE +

Musjid u Saleiman 26/5/08 to 1 well depth 1180 feet. Oil struck + flow

Accuracy of this Telegram be doubted, a part, or the whole, can be repeated under special conditions, particulars of which can be application at the office from which it was delivered.

N.B.—This form must accompany any inquiry made respecting this Telegram.

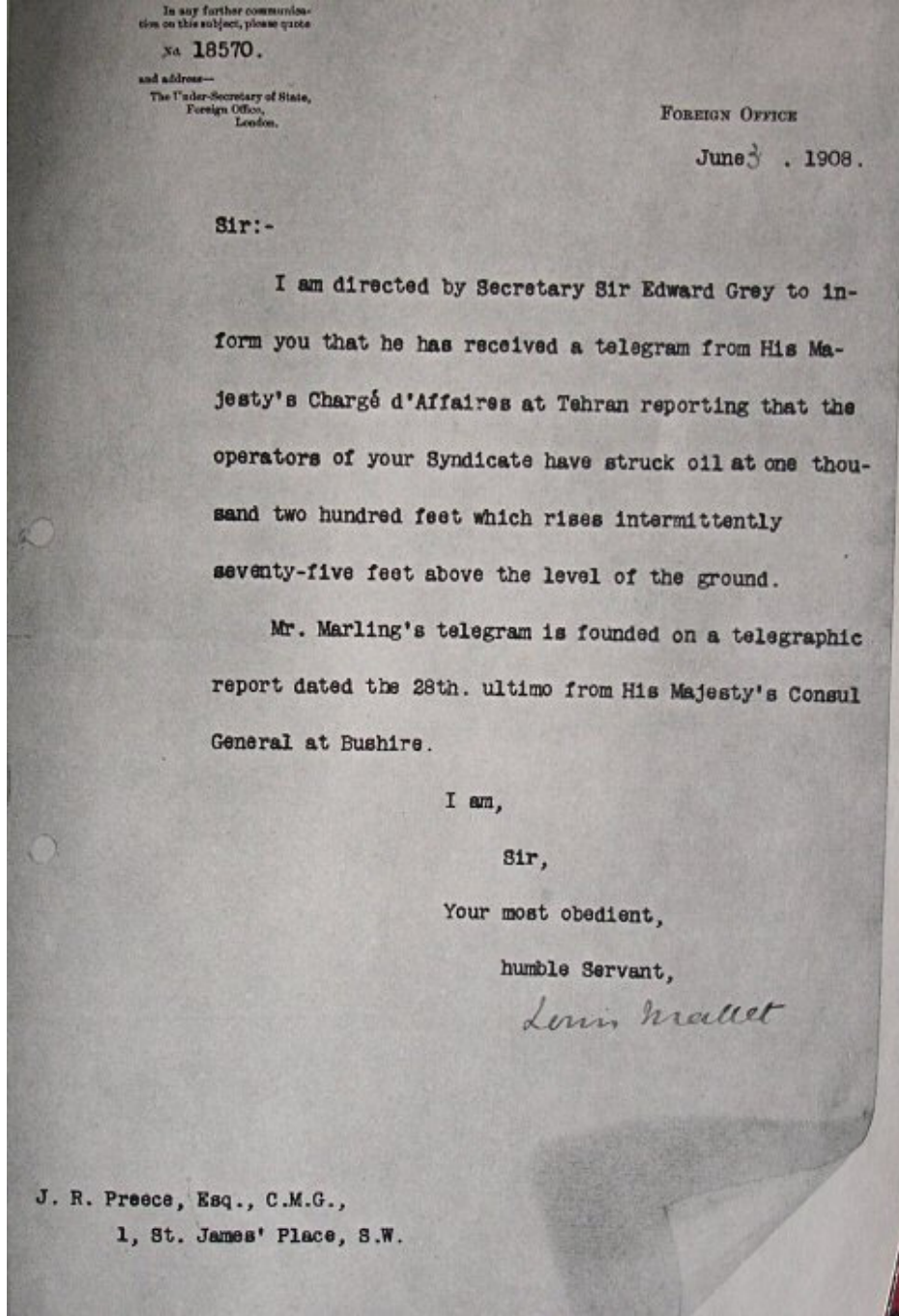
CHARGES TO PAY.
£ s d

BY SONS, LTD. PRINTERS, FETTER LANE, LONDON, E.C. [35.]

Kaynak: BP, "First Oil",

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014440&contentId=7027520>, (Erişim: 10.11.2010)

Ek-2 İnan Petrolüne İlişkin İngiliz Dışışleri Bakanlığı Mektubu

Kaynak: Jhon Richard Lane Anderson, *East of Suez: A Study of Britain's Greatest Trading Enterprise*
Hodder and Stoughton Ltd., London, 1969, s. 129.